

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 3 (1964)

Δελτίον ΧΑΕ 3 (1962-1963), Περίοδος Δ'

Η σκηνή του «Μη μου άπτου», όπως εμφανίζεται σε βυζαντινά μνημεία και η μορφή που παίρνει στον 16ο αιώνα (πίν. 61-66)

Αιμιλία ΚΑΛΛΙΓΑ-ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.743](https://doi.org/10.12681/dchae.743)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΛΙΓΑ-ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ Α. (1964). Η σκηνή του «Μη μου άπτου», όπως εμφανίζεται σε βυζαντινά μνημεία και η μορφή που παίρνει στον 16ο αιώνα (πίν. 61-66). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 3, 203-230. <https://doi.org/10.12681/dchae.743>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η σκηνή του «Μη μου άπτου», όπως εμφανίζεται σε
βυζαντινά μνημεία και η μορφή που παίρνει στον
16ο αιώνα (πίν. 61-66)

Αιμιλία ΚΑΛΛΙΓΑ-ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 3 (1962-1963), Περίοδος Δ' • Σελ. 203-230

ΑΘΗΝΑ 1964

Η ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ « ΜΗ ΜΟΥ ΑΠΤΟΥ »
ΟΠΩΣ ΕΜΦΑΝΙΖΕΤΑΙ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΠΟΥ ΠΑΙΡΝΕΙ ΣΤΟΝ 16^ο ΑΙΩΝΑ ¹

(Πίν. 61 - 66).

Ἡ παράσταση τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου », ἡ ἐμφάνιση δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Μαρία τὴ Μαγδαληνὴ μετὰ τὴν Ἀνάσταση, εἰκονίζεται συνήθως μὲ τὸν Χριστὸ ὄρθιο στὸ δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας νὰ εὐλογεῖ τὴ Μαγδαληνὴ, γονατισμένη στὸ ἀριστερὸ μέρος, ποὺ ἀπλώνει τὰ χέρια της γιὰ ν' ἀγγίσει τὸ ἱμάτιό του.

Τὸ θέμα εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη ², καὶ ἔδωσε συχνὰ ἀφορμὴ σὲ θεολογικὰς συζητήσεις ³.

Οἱ παραστάσεις τοῦ κύκλου τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως οἱ σκηνὲς τῶν Μυροφόρων στὸ Μνήμα καὶ τῆς Ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ σ' αὐτές ⁴, ἦταν

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κύριο Μ. Χατζηδάκη, Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γιὰ τὴν καθοδήγηση καὶ τὶς πολὺτιμες συμβουλές του. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν κυρία Ντούλα Μουρίκη γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ βοήθειά της.

2. Κεφ. κ', 11 - 18. « Μαρία δὲ εἰστήκει πρὸς τὸ μνημεῖον κλαίουσα ἕξω ὡς οὖν ἔκλαιε, παρέκλυεν εἰς τὸ μνημεῖον, καὶ θεωρεῖ δύο ἀγγέλους ἐν λευκοῖς καθεζομένους, ἓνα πρὸς τὴ κεφαλῇ, καὶ ἓνα πρὸς τοῖς ποσίν, ὅπου ἔκειτο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ λέγουσι αὐτῇ ἐκεῖνοι, Γύναι, τί κλαίεις ; λέγει αὐτοῖς, ὅτι ἤραν τὸν Κύριόν μου, καὶ οὐκ οἶδα ποῦ ἔθηκαν αὐτόν. Καὶ ταῦτα εἰποῦσα ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ θεωρεῖ τὸν Ἰησοῦν ἐστῶτα. Καὶ οὐκ ᾔδει ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστι. Λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς, Γύναι, τί κλαίεις ; τίνα ζητεῖς ; Ἐκείνη δοκοῦσα ὅτι ὁ κηπουρὸς ἐστι, λέγει αὐτῷ, Κύριε, εἰ σὸν ἔβαστασας αὐτόν, εἰπέ μοι ποῦ αὐτόν ἔθηκαν ; καὶ γὰρ αὐτόν ἀρῶ. Λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς, Μαρία. Στραφεῖσα ἐκείνη λέγει αὐτῷ, Ῥαββουνί ; ὃ λέγεται, Διδάσκαλε. Λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς, Μὴ μοῦ ἄπτου ; οὕτω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν πατέρα μου πορεύου δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου καὶ εἰπὲ αὐτοῖς, Ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν καὶ Θεὸν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν ».

3. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμ. εἰς Ἰωάννην 86. 1, Θεοφάνους Κερραμέως, Ὁμ. 30 εἰς τὸ 7ον ἐκθινόν, Migne, P.G. 132, 630 καὶ ἸΓρηγορίου Παλαμά, Ὁμ. 18 εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Μυροφόρων. Migne, P.G. 4151, 237 καὶ 245.

4. Πρβλ. τὶς Μυροφόρες στὸ Μνήμα στὶς Εὐλογίαις τῆς Monza (A. Grabar, Les ampoules de Monza, Παρίσι 1958, πίν. XI, XII, XIII) κ.ά., τὴν Ἐμφάνιση τοῦ

συχνές στη βυζαντινή εικονογραφία. Αντίθετα, η παράσταση του « Μή μου ἄπτου », μ' ὄλο πού ἀνήκει στὸν ἴδιο κύκλο, ἦταν σπάνια στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ δὲν ἀκολούθησε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἕναν καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ τύπο. Μόνο μετὰ τὴν Ἀλωση καὶ κυρίως τὸν 16^ο αἰώνα, μὲ διάφορες ἐπιδράσεις, παλιότερες βυζαντινὲς καὶ σύγχρονες δυτικὲς, παίρνει μιὰ μορφή πού θὰ τὴν κρατήσῃ ἄλλους δύο αἰῶνες καὶ πού θὰ δώσει ἀφορμὴ σὲ πολ- λὲς νέες δημιουργίες.

Ἐνδειξὴ γιὰ τὸ πόσο σπάνια ἦταν ἡ εἰκονογράφηση τοῦ θέματος στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι δὲν συναντᾶμε παραστάσεις τοῦ « Μή μου ἄπτου » πρὶν ἀπὸ τὸν 11^ο - 12^ο αἰώνα. Κεῖνο ὅμως πού μὲ εὐκολία γίνεται ἀντιληπτό, ἀπὸ τὰ λίγα σωζόμενα παραδείγματα, εἶναι ὁ καθαρὰ βυζαντινὸς χαρακτήρας τῶν παραστάσεων αὐτῶν.

Τὸν 12^ο αἰώνα βρίσκουμε τὸ θέμα στὰ καθαρὰ Κωνσταντινοπολίτικα χειρόγραφα μὲ τὴ συνεχῆ εἰκονογράφηση. Ὅπως ὄλο τὸ Εὐαγγέλιο, ἀποδί- δεται καὶ αὐτὴ ἡ σκηνὴ διηγηματικά. Ἢδη ὅμως, ξεχωρίζουν δύο τρόποι στὴν ἀπόδοση τῆς σκηνῆς καὶ οἱ δύο παρμένοι ἀπὸ παράσταση παλιότερα γνωστή, πού εἰκονίζεται σύμφωνα μὲ ὀρισμένους τύπους. Ἡ παράσταση, πού ἔδω χρησιμεύει σὰν πρότυπο, εἶναι τὸ « Χαίρετε » στίς δύο Μαρίες¹ στοὺς δύο γνωστοὺς τύπους, τὸ συμμετρικὸ καὶ τὸν ἀσύμμετρο, ὅπως τοὺς ὀνόμασε ὁ Millet².

Ὁ πρῶτος τύπος, πού δείγμα του βρίσκουμε στὸ χειρόγραφο μὲ τίς Ὅμιλίες τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Pag. 510)³, εἰκονίζει τὸν Χρι- στὸ αὐστηρὸ καὶ μετωπικὸ καὶ τίς δύο Μαρίες γονατισμένες δεξιὰ καὶ ἀρι- στερὰ στὴν ἴδια ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ ἀπόσταση. Στὸ Τετραευάγγελο (Pag. 74)⁴, στὴ σκηνὴ τοῦ « Μή μου ἄπτου », (εἰκ. 1) ὁ Χριστὸς στέκεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο κατὰ μέτωπο, οἱ κινήσεις εἶναι τὸ ἴδιο ἀπλὲς καὶ συγκρατημέ-

Χριστοῦ σ' αὐτὲς στὸ Εὐαγγέλιο Rabula I, 56 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης στὴν Φλωρεντία (C. Cecchelli - G. Furlani - M. Salmi, The Rabula Gospels, Λωζάννη 1959, fol. 13a) καὶ στίς Ὅμιλίες τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ Gr. 510 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ (H. Omon t, Miniatures des plus anciens manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Παρίσι 1929, πίν. XXI).

1. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ περιγράφεται στὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο κεφ. κη', 1 - 11. « ὅψε δὲ σαββάτων... ἦλθε Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία... ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, καὶ ἰδοὺ ὁ Ἰησοῦς ἀπήντησεν αὐταῖς λέγων, Χαίρετε. αἱ προσελθοῦσαι ἐκράτησαν αὐτοῦ τοὺς πόδας καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ ».

2. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Παρίσι 1916, σ. 42 κ.έ.

3. Πρβλ. H. Omon t, Miniatures, ἔνθ' ἄνωτ.

4. Πρβλ. H. Omon t, Évangiles avec peintures byzantines du XIe s., Παρίσι 1908, τόμ. 2, πίν. 183.

νες, χωρίς να φαίνεται καμιά τάση της Μαγδαληνής να αγγίξει τὸν Χριστὸ οὔτε καμιά ἐκ μέρους του ἀπόθηση. Θὰ μπορούσε λοιπὸν κανεὶς με εὐκολία νὰ συνδέσει τὶς δύο σκηνές καὶ νὰ θεωρήσει τὸ συμμετρικὸ τρόπο παραστάσεως τοῦ «Χαίρετε» σὰν πρότυπο σ' αὐτὴν τὴν παράσταση τοῦ «Μὴ μοῦ ἅπτου».

Ὁ ἀσύμμετρος τύπος τοῦ «Χαίρετε», ὅπου ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται γυρισμένος πλάγια, με τὶς δύο Μαρίας γονατισμένες μπροστά του καὶ πού τὸν συναντᾶμε στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ραμπουλά¹, καθὼς καὶ στὸ ἐλεφαντίνιο ἀνάγλυφο τῆς Δρῆσθης², θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ θεωρηθῆ σὰν πρότυπο σὲ μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ «Μὴ μοῦ ἅπτου», τῆ μορφή πού ἔχει στὸ Εὐαγγέλιο Laur. VI, 23³ (εἰκ. 2) στὸ χωρίο τοῦ Μάρκου⁴ αὐτῆ τῆ φορᾶ, πού εἶναι καὶ ὁ μόνος ἄλλος Εὐαγγελιστῆς πού ἀναφέρει τὴν σκηνή.

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἂν ἀφαιρέσει κανεὶς τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο Μαρίας ἀπὸ τὰ πρότυπα, ἀντιλαμβάνεται γιατί αὐτὰ διευκόλυναν τὸν καλλιτέχνη στὴ σύνθεσή του. Θέλει νὰ ἀποδώσει στὴ σκηνὴ τὴν ἴδια κίνηση εὐλογίας καὶ διαλέγει γι' αὐτὸ τὴν παράσταση ὅπου τὸ περιεχόμενο καὶ οἱ στάσεις εἶναι ἀνάλογες.

Παράλληλα μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἴδια συγγένεια με παλιότερα βυζαντινὰ πρότυπα, στὶς παραστάσεις τοῦ «Μὴ μοῦ ἅπτου» σὲ εἰλητάρια τοῦ Exultet τῆς Νοτίου Ἰταλίας, τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰώνα.⁵ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θέμα μας, ἐνδιαφέρει αὐτὸ καὶ γενικώτερα, γιατί φαίνεται καθαρὰ πόση ἐπίδραση εἶχε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἢ βυζαντινὴ παράδοση στὴν εἰκονογράφηση τῶν Exultet, ἔστω καὶ ἂν τὰ κοινὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι κατ' εὐθείαν παρμένα ἀπὸ τὶς πηγές⁵.

Εἰκ. 1. Μικρογραφία χειρογράφου Εὐαγγελίου (Par. Gr. 74).

Εἰκ. 2. Μικρογραφία χειρογράφου Εὐαγγελίου (Laur. VI, 23).

1. Πρβλ. C. Cecchelli-G. Furlani-M. Salmi, ἔνθ' ἄνωτ.

2. Πρβλ. A. Goldschmidt-K. Weitzmann, Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. bis XIII. Jahrhunderts, Βερολίνο 1931, II, πίν. 41α.

3. Πρβλ. προχείρως G. Millet, ἔνθ' ἄνωτ., εἰκ. 593.

4. Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον κεφ. ις', 9-11: «Ἀναστὰς δὲ πρῶτῃ πρῶτῃ Σαββάτου ἐφάνη πρῶτον Μαρίας τῆ Μαγδαληνῆ...».

5. Ὅρισμένες ἀπόψεις γιὰ συσχετίσεις σκηνῶν στὰ Exultet, με τὸν κύκλο τῶν

Πάλι τὸν συμμετρικὸ τύπο τοῦ «Χαίρετε» ἔχει γιὰ πρότυπο ἡ παράσταση τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» στὸ Exultet Cod. 364 τῆς Bibliothéque Mazarine¹, (εἰκ. 3) τοῦ 12^{ου} αἰώνα. Ἡ σκηνὴ ἀποδίδεται ὅπως στὸ Par. 74².

Εἰκ. 3. Μικρογραφία χειρογράφου Exultet (Bibl. Mazarine, Cod. 364).

Εἰκ. 4. Μικρογραφία χειρογράφου Exultet (Βρετανικὸ Μουσεῖο, Add. 30337).

Ἦχει τὴν ἴδια ἤρεμη καὶ μετωπικὴ στάση τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι πού εὐλογεῖ τὴ Μαγδαληνή, τὸ δεξιὸ πόδι, στὸ ὁποῖο στηρίζεται τὸ σῶμα, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἀπλῶς ἀκουμπάει «ἀνετο» στὴ γῆ. Ἐδῶ ὁ Χριστὸς κρατᾷ τὸ εἰλητάριο στὸ ἀριστερὸ χέρι ὅπως σὲ ὅλες περίπου τὶς σύγχρονες παραστάσεις τοῦ «Χαίρετε»³, ὅπου ἐπίσης ἔχει τὴν ἴδια ἤρεμη καὶ μετωπικὴ στάση. Ἡ Μαγδαληνή, συγκρατημένη καὶ γονατισμένη σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Χριστό, καθὼς καὶ τὰ δύο δέντρα πού πλαισιώνουν τὴ σκηνὴ εἶναι καὶ αὐτὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα πού ἐπαναλαμβάνονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ σὲ παραστάσεις τοῦ «Χαίρετε» καὶ στὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου» τοῦ Par. 74 καὶ στὴν παράσταση τοῦ Exultet τῆς Bibliothéque Mazarine.

Μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ μορφή τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» συναντᾷμε σὲ δυὸ πολὺ σχετικὰ μεταξύ τους Exultet τοῦ 11^{ου} αἰώνα, τὸ ἓνα τοῦ Βατικα-

ψηφιδωτῶν τοῦ 11^{ου} αἰ., βλ. Ott. Morisani, L'iconografia della Discesa al Limbo nella pittura dell'area di Montecassino, ἐν Siculorum Gymnasium N.S.A. XVI, ἀριθ. 1 (1961), σ. 84-97.

1. Πρὸβλ. M. Avery, The Exultet Rolls of South Italy, Princeton 1936, πίν. CXCIX.

2. Πρὸβλ. H. Omont, Évangiles..., τόμ. 2, πίν. 183.

3. Σὰν παραδείγματα γιὰ τὴ σκηνὴ αὐτὴ βλ. μεταξὺ ἄλλων, τὸ Εὐαγγέλιο Rockefeller Mc Cormick (H. Willoughby, The Rockefeller Mc Cormick New Testament, Chicago 1932, fol. 34) καὶ τὴν ψηφιδωτὴν παράσταση στὸν Ἅγιον Μάρκο τῆς Βενετίας (προχείρως G. Millet, Recherches..., εἰκ. 588).

νοῦ Vat. Barb. Lat. 592¹, καὶ τὸ ἄλλο τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου Add. Ms. 30337² (εἰκ. 4). Ἡ σκηνὴ ἐδῶ παίρνει ἕναν ἰδιότυπο χαρακτήρα, πὸν ὀφείλεται ἰδιαίτερα στὴν ἔντονη κίνηση τοῦ Χριστοῦ. Μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι γυρισμένο πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνας καὶ σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δεξιόν, μὲ τὸ ἱμάτιό του νὰ ἀνεμίζει πρὸς τὰ πίσω, τείνει τὰ δύο χέρια στὴ Μαγδαληνή, πὸν μοιάζει κι αὐτὴ νὰ τρέχει πρὸς τὸν Χριστὸ μὲ λυγισμένα τὰ πόδια, σχεδὸν σὰν νὰ γονατίζει.

Ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ σ' αὐτὲς τὶς δύο παραστάσεις φαίνεται νὰ ἔχει κάποια ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὅπως τὴ βλέπουμε στὴν εἰς Ἄδου Κάθοδο τῆς Νέας Μονῆς στὴ Χίο³ (εἰκ. 5) καὶ στὴν ἴδια παράσταση τοῦ Δαφνιοῦ⁴. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ στὰ Exultet ξαναβρίσκεται ὅμοια στὴ λίγο μεταγενέστερη παράσταση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Monreale⁵. Ὁ Demus τὴν συνδέει μὲ αὐτὰ τὰ δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας⁶.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ δυτικὸς καλλιτέχνης διαλέγει βυζαντινὰ πρότυπα⁷, ἀκόμα καὶ ἂν προσδίδει διαφορετικὸ νόημα στὴν παράσταση, ὅπως π.χ. ἐδῶ πὸν θέλει μὲ τὴ στάση τοῦ Χριστοῦ νὰ ἀποδόσει μιὰ τάση φυγῆς καὶ γενικὰ νὰ προσδώσει κίνηση σὲ ὅλη τὴ σκηνή.

Σὲ ὅλον τὸν 13^ο αἰῶνα καὶ μέχρι τὸν 14^ο πὸν θὰ βροῦμε στὴ Σερβία

Εἰκ. 5. Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος.
Ψηφιδωτὸ Καθολικοῦ Νέας Μονῆς Χίου.

1. Πρβλ. M. A v e r y, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. CL.

2. Πρβλ. Αὐτόθι, πίν. XLIX.

3. Πρβλ. προχείρως V. L a z a r e v, Istorija Vizantiskoj Živopisi ('Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς), Μόσχα 1948, τόμ. II, πίν. 103.

4. Πρβλ. G. M i l l e t, Le Monastère de Daphni, Παρίσι 1899, πίν. XVII.

5. Πρβλ. O. D e m u s, The Mosaics of Norman Sicily, Λονδίνο 1949, πίν. 71b.

6. Αὐτόθι, σ. 288 καὶ σ. 343 σημ. 306.

7. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ παραστάσεις τελείως διαφορετικῆς συνθέσεως, μὲ καθαρὰ δυτικὴ μορφή. Σὰν παράδειγμα βλ. τὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » στὸ Exultet Troia 3 (M. A v e r y, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. CLXXXI). Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἐδῶ, μὲ δυνατὴ κάμψη τοῦ σώματος καὶ μεγάλη ἐπιτήδευση στὶς κινήσεις, εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογη μὲ τὸν Χριστὸ στὴν ἴδια παράσταση σὲ ἕνα ρομανικὸ κιονόκρανο τοῦ Autun (F. U h l e r, France Romane, Neuchatel et Paris 1957, πίν. 18).

τοιχογραφίες με τὴ σκηνὴ τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου », δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ἄλλες παραστάσεις τοῦ θέματος, ἐνῶ τὸ « Χαίρετε » ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι συχνὸ καὶ ἀγαπητὸ θέμα τοῦ κύκλου τῆς Ἀναστάσεως.

Εἰκ. 6. Τοιχογραφία
Ἁγ. Γεωργίου Staro - Nagoričino.

Στὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας, ἡ μορφή τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » ἐμφανίζεται διαφορετικὴ, με περισσότερη κίνηση καὶ ρεαλισμὸ, με ἔντονη ἀπόδοση τῶν συναισθημάτων.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Staro - Nagoričino, ποὺ ζωγραφήθηκε τὸ 1316 - 1317 ἀπὸ τὸν Εὐτύχιο καὶ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, καὶ στὴν Παναγία τῆς Gračanica τοῦ 1321, ἔχουμε δύο πολὺ ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις τοῦ θέματος. Καὶ οἱ δύο θυμίζουν με τὴ διηγηματικὴ τους εἰκονογράφηση τὰ ἀνάλογα χειρόγραφα¹.

Στὸ Staro - Nagoričino² (εἰκ. 6), ὁ Χριστὸς στὴ μία ἄκρη ἐμφανίζεται στὶς δύο Μαρίας· ἀκολουθεῖ ἡ σαρκοφάγος, ὅπου κάθονται οἱ δύο ἄγγελοι

καὶ στὴ βάση της κοιμοῦνται οἱ φύλακες. Πιο πέρα οἱ τρεῖς Μυροφόρες πλησιάζουν καὶ στὰ δεξιὰ τῆς σκηνῆς ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται στὴ Μαγδαληνή.

Στὴν Gračanica³, εἰκονίζεται μόνο ὁ τάφος με τοὺς φύλακες καὶ τοὺς ἀγγέλους καὶ πάλι στὸ δεξιὸ ἄκρο τὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » με τὸν Χριστὸ σὲ δόξα καὶ τὴ Μαγδαληνὴ ὄχι ἐντελῶς γονατισμένη, ἀλλὰ με δυνατὴ κάμψη τοῦ σώματός της, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸ Staro - Nagoričino. Ἡ παράσταση τῆς Gračanica εἶναι βέβαια πολὺ λιγώτερο ἀφηγηματικὴ, ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ παρουσία τοῦ τάφου καὶ τῶν ἀγγέλων ποὺ ἀνήκει στὸ προηγούμενο ἐπεισόδιο, δηλαδὴ τὴ Μαγδαληνὴ στὸ Μνήμα, δίνει ἓνα διηγηματικὸ χαρακτήρα στὴν ὅλη σκηνή, ὅπως τὴ βρήκαμε στὸ Εὐαγγέλιο Par. 74⁴.

Ἡ στάση τῆς Μαγδαληνῆς στὴν Gračanica καὶ στὸ Staro - Nagoričino εἶναι τελείως ἀνάλογη με τὴ στάση τῆς Μαρίας στὰ δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ

1. Βλ. τὰ χειρόγραφα Εὐαγγέλια Par. 74 καὶ Laur. VI. 23.

2. Πρβλ. G. Millet - A. Frolov, La peinture du moyen age en Yougoslavie, III, Paris 1962, πίν. 95,2.

3. Πρβλ. V. Petković, La peinture serbe du moyen age, τόμ. 2, Βελιγράδι 1934, πίν. LXXVIII.

4. Πρβλ. H. Omont, Évangiles..., τόμ. 2, πίν. 183.

στο Χιλανδάρι, στην παράσταση του «Χαίρετε»¹ (εἰκ. 7). Στο Χιλανδάρι πάλι, στην ἴδια παράσταση, ξαναβρίσκουμε τὴ δόξα πού περιβάλλει τὸν Χριστὸ στὴν Γραδαπιά. Τέλος τὴν ἐλαφριά κλίση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸ μέρος τῆς Μαγδαληνῆς, ἐνῶ τὸ σῶμα του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι κατὰ μέτωπο, συναντᾶμε πάλι στὸ Χιλανδάρι, ἀλλὰ κυρίως στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ὁρφανὸ στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν παράσταση τοῦ «Χαίρετε»² (Πίν. 61.2), ὅπου ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἀπωθητικὴ καὶ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ εὐλογία τοῦ Παρ. 74, σὲ μιὰ ἀνθρώπινη κατανόηση, μιὰ συγκρατημένη συγκίνηση, μιὰ ἀπόκοσμη ἐπαφή.

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία
Καθολικοῦ Μονῆς Χιλανδαρίου.

Ἐνα μεῖγμα εἰκονογραφικῶν στοιχείων³ ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν μνημείων τῆς Σερβίας καὶ τὴ συνθησιμένη μορφή τοῦ «Χαίρετε» τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» στὸ Βατοπέδι⁴ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα. Ἡ παράσταση ἔχει τὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα τῆς Γραδαπιά: τὸν τάφο καὶ τοὺς ἀγγέλους στὴ μιὰ πλευρά, δίπλα στὸ Χριστὸ καὶ τὴ Μαγδαληνή. Ἡ ἀλύγιστη ὄμως καὶ μειωτικὴ στάση τοῦ Χριστοῦ⁵ καὶ ἡ κανονικὰ γονατισμένη Μαγδαληνὴ μοιάζουν περισσότερο μὲ τὶς σύγχρονες παραστάσεις τοῦ «Χαίρετε»⁶.

Ἐπάρχει ἀκόμα ἡ περίπτωση — τὴν συναντᾶμε στὴ Σερβία — συνθέσεις νὰ ἔχουν δυτικὸ χαρακτῆρα, ἡ ἐκτέλεση ὅμως νὰ εἶναι καθαρὰ βυζαντινὴ. Στὸ Dečani εἶναι πιά παραδειγμένο πὼς ὑπάρχει ἐπίδραση ἀπὸ τὴν Ἰταλία⁷.

1. Πρβλ. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Παρίσι 1927, πίν. 63,4.

2. Εὐχαριστῶ θερμότερα τὸν καθηγητὴ Α. Ξυγγόπουλο γιὰ τὴ φωτογραφία τῆς τοιχογραφίας καὶ τὴν ἄδεια πού μοῦ ἔδωσε νὰ τὴν περιλάβω στὴ μελέτη μου.

3. Ξαναζωγραφισμένη ἡ παράσταση αὐτὴ στὸ Βατοπέδι, τὸ 18^ο αἰ., δὲν δείχνει ἀπόλυτα τὸ χαρακτῆρα πού εἶχαν δώσει στὴ σκηνὴ οἱ καλλιτέχνες τοῦ 1312 καὶ ἔτσι μόνον ἀπὸ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὴ σκηνὴ σὲ σχέση μὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς ἐποχῆς.

4. Πρβλ. G. Millet, *Athos*, πίν. 89a.

5. Ὁ Χριστὸς ἐδῶ μοιάζει τελειῶς ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν στά δεξιὰ του γονατισμένη Μαγδαληνὴ· οὔτε καὶ ἡ στάση τῆς Μαγδαληνῆς ἀφίνει νὰ φαίνεται καμμιά ἐπαφή στὰ δύο πρόσωπα, σὰν αὐτὴ πού εἶδαμε στὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας.

6. Σὰν παραδείγματα βλ. μεταξὺ ἄλλων τὶς παραστάσεις τοῦ «Χαίρετε» στὸ Πρωῦτο (G. Millet, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 33) καὶ στὸ Χιλανδάρι (αὐτόθι, πίν. 63,4).

7. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, *Thessalonique et la peinture macedonienne*, Ἀθῆναι 1955, σ. 60.

Πραγματικά ἡ ἔντονη κίνηση φυγῆς τοῦ Χριστοῦ στοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Dečani¹ (εἰκ. 8) εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν κλίση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὶς δυτικὲς παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » π.χ. στοῦ Ἴσπανικὸ παρεκ-

Εἰκ. 8. Τοιχογραφία Dečani.

ἡ ἄρρωστη ἄγγισε τὸ ἱμάτιό του, γονατισμένη πίσω του, χωρὶς ἐκεῖνος νὰ τὸ ἀντιληφθῆ⁶. Ἐν συγκρίνουμε

κλήσι τῆς Santa Maria Novella στὴ Φλωρεντία στὴ σύνθεση τοῦ Taddeo Gaddi² καὶ στὴ Maestà τοῦ Duccio³, ὅπου εἰκονίζεται ἡ ἴδια τάση ἀπωθῆσεως. Αὐτὸ εἶναι κυρίως δυτικὸ στοιχεῖο στὴν παράσταση, ἐπειδὴ, ὅπως εἶδαμε, στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ὁ Χριστὸς ἔχει στάση ἤρεμη καὶ εὐλογεῖ τὴ Μαγδαληνή. Ἐνας τέτοιος λοιπὸν νεωτερισμὸς στοῦ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, μᾶς κάνει νὰ ζητήσουμε τὴν προέλευσή του σὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις. Εἰκονογραφικὰ ὅμως θὰ δοῦμε ὅτι εὐκόλα μποροῦμε νὰ συνδέσουμε τὴ στάση αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ μιὰ παράσταση, ἄσχετη μὲ τὸν κύκλο τῆς Ἀναστάσεως, τὸ θαῦμα τῆς Αἱμορροούσας. Στὶς παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ θαύματος⁴ ὁ Χριστὸς ἔχει μιὰ κίνηση φυγῆς, σύμφωνα μὲ τὸ Εὐαγγέλιο⁵ ποὺ λέει καθαρὰ ὅτι ὁ Χριστὸς βρισκόταν σὲ κίνηση καὶ

λοιπὸν τὴν παράσταση τοῦ θέματος στοῦ

1. Πρβλ. O. Bihalji-Merin, *Byzantine Frescoes and Icons in Yugoslavia*, Λονδίνο 1960, πίν. 59.

2. Πρβλ. προχειρῶς L. Justi, *Die Italienische Malerei des XV. Jahrhunderts*, Βερολίνο, πίν. 12.

3. Πρβλ. Enzo Carli, *Les primitifs Siennois*, Paris 1957, πίν. 19.

4. Βλ. παραδείγματα γιὰ τὴν παράσταση στοῦ χειρόγραφο Εὐαγγέλιο Par. 74 (H. Oumont, *Évangiles...*, πίν. 111), στοῦ Εὐαγγέλιου Laur. VI, 23 (H. Wiltoughby, *ἔνθ' ἄνωτ.*, πίν. XL), τὸ Εὐαγγέλιο Ἰβήρων 5 (αὐτόθι, πίν. XLI) καὶ στοῦ Εὐαγγέλιου Rockefeller McCormick (αὐτόθι, fol. 43).

5. Τὴν σκηνὴ ἀναφέρουν ὁ Ματθαῖος, κεφ. θ', 20 - 22, ὁ Μάρκος, κεφ. ε', 25 - 35, καὶ ὁ Λουκᾶς, κεφ. η', 43 - 49.

6. Ὑπάρχουν καὶ παραστάσεις ὅπου εἰκονίζεται ἡ Αἱμορροούσα γονατισμένη μπροστὰ στὸν Χριστὸ καὶ ἐκεῖνος τὴν εὐλογεῖ (G. Bonini, *Mosaici di S. Apollinare Nuovo di Ravenna, Il Ciclo Cristologico*, Φλωρεντία 1958, πίν. V). Ἀλλὰ τότε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Bonini (αὐτόθι, σ. 30 - 31), εἰκονίζεται τὸ δεύτερο ἐπισόδιο τοῦ θαύματος, ὅπου, ἀφοῦ ἔχει γιαντρευθῆ ἡ Αἱμορροούσα, ἔρχεται μπροστὰ στὸν Χριστὸ καὶ προσκυνᾷ, ἐνῶ ἐκεῖνος τὴν εὐλογεῖ.

χειρόγραφο Par. 54¹ π.χ., (εικ. 9) με την παράσταση στο Dečani, θα δούμε ότι ο Χριστός έχει ακριβώς την ίδια τάση φυγής, πράγμα που φανερώνει ένδεχόμενη σχέση μεταξύ του Κωνσταντινοπολίτικου αυτού χειρόγραφου και του Σέρβικου μνημείου.

Εικ. 9. Τὸ θαῦμα τῆς Αἱμορροούσας.
Μικρογραφία χειρογράφου
Εὐαγγελίου (Par. Gr. 54).

Εικ. 10. Τοιχογραφία Θεοφάνη
τοῦ Ἑλληνοσ, Volotono.

Ἡ περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ὅπου διαπιστώνουμε τὴν συγγένεια τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων. Στὸ Volotono, τὸ 1360, ὁ Θεοφάνης ὁ Ἑλληνοσ ζωγραφίζει τὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου »² (εικ. 10) σὲ ἀπόλυτη ὁμοιότητα καὶ ἀντιστοιχία μετὰ τὴν Αἱμορροούσα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη³. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ Volotono ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι γνωστὴ, ἀλλὰ κάνει πραγματικὰ ἐντύπωση ἡ τόση ὁμοιότης ποὺ καὶ παλιότερα εἶχε παρατηρηθῆ⁴ καὶ βεβαιώνει πὼς ὁ καλλιτέχνης ἔχει τὴν ἐλευθερία νὰ δανεῖζεται εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὰ πρότυπα, ὅταν αὐτὸ τὸν βοηθάει γιὰ τὴ σύνθεση.

1. Πρὸβλ. H. O m o n t, Miniatures..., πίν. XCIIb.

2. Πρὸβλ. P. M u r a t o f f, La peinture byzantine, Παρίσι 1928, πίν. CCXLIX καὶ τελευταία V. L a z a r e v, Feofan Grek i ego škola (ὁ Θεοφάνης ὁ Ἑλληνοσ καὶ ἡ σχολή του), Μόσχα 1961, εικ. 50a.

3. Πρὸβλ. D. A i n a l o v, Vizantiskaja živopis XIV veka (ἡ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14^{ου} αἰ.), Πετρούπολις 1917, πίν. XIXz.

4. Αὐτόθι, σ. 125 καὶ 132.

*Από τὰ παραπάνω μπορεῖ νὰ βγῆ σὰν συμπέρασμα,

1ον ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνιαῖος τύπος γιὰ τὴν παράσταση τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ

2ον ὅτι σὰν πρότυπο γιὰ τὴν παράσταση, δὲν παίρνουν οἱ ζωγράφοι παλιότερη παράσταση τοῦ ἴδιου θέματος, ἀλλὰ ἀντλοῦν τὴν εἰκονογράφηση, ὡς πρὸς τὶς κινήσεις τῶν προσώπων καὶ τὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα τουλάχιστον, ἀπὸ ἄλλα συγγενῆ θέματα, παλιότερα γνωστὰ καὶ ἀγαπητά, συγγενῆ εἴτε πρὸς τὸ θέμα — κύκλος Ἐναστάσεως — εἴτε πρὸς τὶς στάσεις — Αἱμορροῦσα.

*Ὅπως στὸν 13^ο αἰῶνα, ἔτσι καὶ στὸν 15^ο δὲν ἔχουμε παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου ».

Στὸν 16^ο αἰῶνα ὁμως συναντᾶμε πολὺ συχνὰ τὸ θέμα. Φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ, τὶς περισσότερες φορές, ἓνα συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸν τύπον, πού, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἡ συνισταμένη διαφόρων στοιχείων πού προέρχονται ἀπὸ τὰ παλιότερα καὶ τὰ νεώτερα ρεύματα στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς.

Θὰ περιγράψουμε ἐδῶ ἐκτενέστερα τρεῖς παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου », σχεδὸν ἴδιες μεταξύ τους, τὶς δύο ἀπὸ τὸν Ἄθω καὶ τὴν μία ἀπὸ τὰ Μετέωρα. Ἀρχίζουμε ἔτσι, γιὰ αὐτὲς οἱ παραστάσεις εἶναι τὰ τυπικότερα δείγματα τῆς μορφῆς πού παίρνει τώρα ἡ σκηνή, καὶ θὰ βοηθήσουν ἐπὶ πλέον στὴν καλλίτερη κατανόηση ἀκόμα καὶ λίγο προγενέστερων παραστάσεων, ὅπως π.χ. τῶν φορητῶν εἰκόνων τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰῶνα.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς παραστάσεις βρίσκονται μία στὴ Μονὴ Διονυσίου στὸν Ἄθω, τοῦ ζωγράφου Ζώρζη, τοῦ 1547¹, μία στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως στὰ Μετέωρα, τοῦ 1552² (Πίν. 61.1), καὶ ἡ τρίτη στὴ Μονὴ Δοχειαρίου, πάλι στὸν Ἄθω, τοῦ 1568³. Ὁ Χριστὸς στὶς παραστάσεις αὐτὲς στέκεται μετωπικὸς στὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνας καὶ γέρνει τὸ κεφάλι του πρὸς τὰ δεξιὰ ἐνῶ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χέρι πρὸς τὰ ἔξω. Στὸ ἀριστερὸ χέρι σηκωμένο στὸ ὕψος τοῦ ὤμου κρατᾶει εἰλητάριο· τὸ ἀριστερὸ πόδι στρέφει πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ τὸ δεξιὸ, μὲ μιὰ ἐλαφρεῖα κάμψη στὸ γόνατο, στηρίζεται στὴ γῆ, λίγο πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὁ χιτώνας, σὲ διαφορετικὸ συνήθως χρῶμα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ἀφίνει νὰ φαίνεται στὸ δεξιὸ πλευρὸ ἢ πληγῆ ἀπὸ τὸ τρύπημα τῆς λόγχης. Ἡ κόμη, χωρισμένη στὴ μέση, φαίνεται νὰ πέφτει στὸν ἀριστερὸν ὄμο σχηματίζοντας πλόκαμο. Ὁ Χριστὸς ἔχει κοντὸ γένι καὶ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, ὅπου σημειώνονται τὰ σημεῖα Ο ΩΝ. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς εἰκόνας ἢ Μαγδαληνή, καὶ αὐτὴ μὲ φωτοστέφανο, γονατιστὴ τείνει τὰ χέρια της

1. G. Millet, Athos, πίν. 203,2.

2. Φωτογραφία Παπαχατζηδάκη (Φωτοθήκη Βυζαντινοῦ Μουσείου).

3. Πρβλ. G. Millet, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 230 καὶ 231.

πρὸς τὸν Ἰησοῦ. Τὸ μαφόριό της, ἀφίνοντας ἀκάλυπτη τὴν κεφαλή, σκεπάζει τὰ χέρια της, ἀφίνει στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ στὸ λαιμὸ νὰ φαίνεται σκοῦρος ὁ χιτώνας πὺ καταλήγει σὲ σειρήτι ἀνοιχτόχρωμο στὶς ἄκρες καὶ τέλος ἀπλώνεται στὴ γῆ. Τὰ μακρὰ πυροόξανθα μαλλιά της πέφτουν σὲ κανονικοὺς πλόκαμους ἐπάνω στὸ μαφόριο. Στὸ βάθος ὑψώνεται, δεξιὰ ἀπὸ τὸν Χριστό, ὁ σκαλωτὸς βράχος καὶ τὸ σπήλαιο σκοτεινὸ ἀνοίγεται στὴ μέση ἀφίνοντας νὰ φαίνεται μὲ κάποια προοπτικὴ ὁ λευκὸς τάφος σὲ σχῆμα σαρκοφάγου πὺ ἔχει μιὰ διακόσμηση σὰν πελεκητῆς πέτρας. Μέσα στὴ σαρκοφάγο φαίνεται τὸ σουδάριο καὶ τὰ ὀθόνια καὶ πάνω, στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου, ἡ ἐπιγραφή « ὁ Ἅγιος Τάφος ». Τὸ ἔδαφος, ἀνηφορικό, μὲ μικρὰ λουλούδια καὶ θάμνους, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γυμνὴ πέτρα τοῦ βράχου, πὺ πιάνει σχεδὸν ὅλο τὸ ὕψος τῆς παραστάσεως. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἡ συνέχεια τοῦ βράχου ἔχει χαμηλότερο ὕψος. Στὸ σκοῦρο βάθος σημειώνεται ἡ ἐπιγραφή, σὰν τίτλος στὴν παράσταση, « Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν πρὸς τὴν Μαγδαληνὴν Μαριαν τοῦ Σωνῆρος ἐμφάνεια ». Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ἡ βραχυγραφία IC XC καὶ χαμηλότερα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ Μαγδαληνὴ, ἄλλες ἐπιγραφές σχετικὲς μὲ τὴν παράσταση καὶ παρμένες ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη¹.

Δὲν μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ ὁμοιότητα στὰ τρία αὐτὰ ἔργα, γιὰτὶ μᾶς εἶναι γνωστὸ πόσο ἡ Κρητικὴ σχολή, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰώνα, ἀντιγράφει πιά πιστὰ τὰ ἔργα τῶν πρώτων μεγάλων ζωγράφων, πὺ μεταξύ τους θὰ βρῖσκεται πιθανῶς κι ὁ δημιουργὸς τοῦ νέου αὐτοῦ τύπου πὺ θὰ επικρατήσει στὸν ὑπόλοιπο 16^ο καὶ στὸν 17^ο αἰώνα. Τὸ ἔργο τοῦ Ζώρζη εἶναι τὸ πρῶτο χρονολογημένο δείγμα τοῦ τύπου πὺ γνωρίζουμε. Τοῦτο δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ὁ Ζώρζης εἶναι αὐτὸς πὺ τὸν δημιούργησε, γιὰτὶ ἔχουμε δείγματα φορητῶν εἰκόνων στὸν ἴδιο τύπο πὺ, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι προγενέστερος τῆς δημιουργίας τοῦ Ζώρζη.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Κρητικῆς σχολῆς — γιὰτὶ εἶναι πιθανώτατο σ' αὐτὴν νὰ ἀνήκει ἡ δημιουργία τοῦ τύπου² — στὰ παραδείγματά μας ἀπὸ τὸν Ἄθω καὶ τὰ Μετέωρα, καθὼς καὶ νὰ ἐξετάσει τί στοιχεῖα ἔχει δανεισθῆ ἀπὸ παλιότερες παραστάσεις καὶ πῶς τὰ ἔχει ἀφομοιώσει.

Παρατηροῦμε κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ σκηνὴ ἔχει ἀπομονωθῆ ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐπεισόδιο. Ἐνῶ στὴ Σερβία εἶχαμε δῆ ὅτι συνδέεται μὲ τὶς Μυροφόρες στὸ μνήμα, ἐδῶ ἀποτελεῖ ἡ σκηνὴ αὐτὴ χωριστὴ παράσταση καὶ οἱ Μυροφόρες εἰκονίζονται παραπλευρῶς σὰν τελειῶς διαφορετικὸ ἐπεισόδιο. Ἡ σύνθεση

1. Πρὸβλ. τὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελίου στὴν ὑποσημείωση 2 τῆς σ. 203.

2. Βλ. Μ. Chatzidakis, *Icônes de Saint Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Βενετία 1962, σ. 116.

ἔχει μιὰ λιτότητα χαρακτηριστικὴ τῆς Κρητικῆς σχολῆς¹ καὶ μιὰ παντελῆ ἔλλειψη δευτερευόντων προσώπων ἢ ἀντικειμένων. Τὰ δύο κύρια πρόσωπα καὶ στὸ βάθος ὁ βράχος μὲ τὸν τάφο εἶναι οὐσιαστικὰ τὰ μόνα στοιχεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ σκηνή. Τὸ βάθος συμβατικὸ δίνει μιὰ ἐπίπεδη ἐμφάνιση στὴ σκηνή, ποὺ τὴ χαρακτηρίζει μιὰ ἤρεμη καὶ μετρημένη ἰσορροπία. Στὴν αἴσθηση αὐτὴ τῆς ἰσορροπίας συντελεῖ καὶ ἡ αὐστηρὴ γεωμετρικὴ διάρθρωση τῆς σκηνῆς· ἡ παράσταση στηρίζεται στοὺς δύο διαγώνιους ἄξονες, σὲ σχῆμα Χ, ποὺ διαγράφονται ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ, στὴ γραμμὴ ποὺ σχηματίζεται στὸ χέρι του, καὶ ποὺ ἐξακολουθεῖ στὴν πλάτη τῆς Μαγδαληνῆς ἀφ' ἑνός, καὶ ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ βράχου τοῦ βάθους στὴ γραμμὴ ποὺ συνεχίζεται καὶ καταλήγει στὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ Χριστοῦ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ συντηρητικὸς χαρακτήρας τῆς σκηνῆς δὲν τὴ στερεῖ ἀπὸ χάρη καὶ ζωή, οὔτε ἐμποδίζει νὰ ἔχει ἀφομοιώσει ὁ καλλιτέχνης παλιότερα στοιχεῖα παλαιολόγεια ὅσο καὶ ὀρισμένα δυτικὰ.

Ὁ βράχος ἔτσι ξερὰ σκαλωτός, ὅπως εἰκονίζεται ἐδῶ, εἶναι στοιχεῖο ποὺ συχνὰ τὸ ἔχουμε συναντήσῃ στὴν Παλαιολόγεια ἐποχῇ². Ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, πιστὴ στὴ βυζαντινὴ παράδοση, ραδινὴ, διατηρεῖ τὴν ἐλαφρεία καὶ συγκρατημένη αὐτὴ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ συναντήσαμε καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει στὴ σύγχρονη Граѓаница. Ὁ τάφος μὲ τὸ σουδάριο καὶ τὰ θρόνια μᾶς εἶναι ἐπίσης γνωστὸς στὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὸν 14^ο αἰῶνα, ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ ὡς τότε γνωστὸ κυκλικὸ μνημεῖο³. Σὰν καινούργιο στοιχεῖο, ἐμφανίζεται τὸ χέρι τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ εἰλητάριο, ὑψωμένο σὲ ζωηρὴ κίνηση. Σὲ ὅλες τὶς παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » ὡς τώρα, καὶ ἀκόμα σὲ παραστάσεις τοῦ « Χαίρετε », βλέπουμε τὸν Χριστὸ νὰ κρατᾷ εἰλητάριο, μὲ τὸ χέρι κατεβασμένο στὸ ὕψος τῆς μέσης. Προφανῶς ἡ ἀνυψωμένη αὐτὴ στάση τοῦ χεριοῦ δικαιολογεῖται⁴, γιατί ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ δυτικὰ πρότυπα, ὅπου ὁ

1. Περὶ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν τῆς Κρητικῆς Σχολῆς βλ. M. Chatzidakis, Contribution à l'étude de la peinture post byzantine, ἐν L'hellénisme contemporain, Ἀθῆναι 1953, ἀνάτυπον σ. 8.

2. Γιὰ ἀνάλογες παραστάσεις βράχων πρβλ. μεταξὺ ἄλλων, α) στὴ Μονὴ τῆς Χώρας τὴν παράσταση τῆς Πορείας πρὸς τὴν Βηθλεὲμ (Th. Schmitt, Kahrié Djami, εἰς Δελτίον (Izvestija) τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, 11, 1906, πίν. XXXII, 88), β) τὴ Γέννηση τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Παρίσι 1910, πίν. 118a), γ) τὴ σκηνὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων στὴν Παντάνασσα (αὐτόθι, πίν. 144s) καὶ δ) τὴ Μεταμόρφωση στὸ χειρόγραφο τοῦ Καντακουζηνοῦ (D. Talbot Rice - M. Hirmer, L'art byzantin, Παρίσι - Βρυξέλλες 1959, πίν. XXXIX).

3. Βλ. D. Ainalov, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 131.

4. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ. Χατζηδάκης (Icônes..., σ. 116).

Χριστός εικονίζεται συνήθως με ύψωμένο τὸ χέρι, κρατώντας τὸ λάβαρο τῆς Ἐναντίας¹. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ καταλήξουμε ἂν δεχθούμε ὅτι ὁ καλλιτέχνης γνώριζε τὶς παραστάσεις τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» στὶς παλιότερες εἰκόνες πὸ ἀναφέραμε προηγουμένως, οἱ ὁποῖες ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἐπίσης ζωγραφισμένες με ἔντονη δυτικὴ ἐπίδραση. Εἶναι λοιπὸν ἐνδιαφέρον νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι ὁ Κρητικὸς ζωγράφος δὲν δέχεται νὰ εἰκονίσει τὸ λάβαρο, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ὡς κατ' ἐξοχὴν δυτικὸ στοιχεῖο, τὸ ἀντικαθιστᾷ με εἰλητάριο, διατηρώντας ἔτσι τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ ἀφίνει τὸ χέρι ἀνυψωμένο. Στὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίζεται καὶ ἓνα ἀκόμα καινούργιο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο, πὸ κάνει ἐντύπωση, γιὰτι ξέρουμε με πόση δυσκολία γίνεται κάθε ἀλλαγὴ στὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ λόγω τῆς μακριᾶς παραδόσεως πὸ ὑπάρχει γύρω στὸ πρόσωπό του. Πραγματικᾶ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα καὶ στοὺς τολμηρότερους καλλιτέχνες σὺν τὸ Δαμασκηνὸ πὸ δανείστηκε πολλὰ δυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς συνθέσεις του, στὰ κύρια ἱερὰ πρόσωπα διατηρεῖ τὴν παράδοση. Τὸ καινούργιο στοιχεῖο στὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ χεριοῦ, εἶναι ἡ πληγὴ ἀπὸ τὸ λογισμὸ στὸ δεξιὸ πλευρὸ, πὸ φαίνεται μέσα ἀπὸ τὸν σχισμένον χιτῶνα στὸ σημεῖο αὐτό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ, σὲ κανένα βυζαντινὸ παράδειγμα ἀπὸ ὅσα ξέρουμε, δὲν εἰκονίζεται ἔτσι ὁ Χριστὸς σὲ παραστάσεις τῆς ἐμφανίσεώς του μετὰ τὴν Ἐνάσταση². Πρῶτη φορὰ βρίσκουμε αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια στὴν Κρητικὴ Σχολὴ στὴν παράσταση τοῦ «Χαίρετε» στὶς Μυροφόρες τοῦ Θεοφάνη στὴ Λαύρα³. Ἐκεῖ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται με τὴν πληγὴ τῆς λόγχης στὸ δεξιὸ πλευρὸ⁴.

1. Πρὸβλ. τὴν παράσταση τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» στὴ *Maestà* τοῦ *Duccio* (*Enzo Carli*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 19).

2. Οὔτε στὴν εἰς Ἄδου Κάθοδο, βλ. σὺν παραδείγματα παραστάσεις, α) στὸ *Toledo* (*V. Lazarev*, *Istorija...*, πίν. 240), β) στὴ Μονὴ τῆς Χώρας (*Τοιχογ. Παρεκκλησίου, Talbot Rice-Hirmer*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. XXXII), γ) στὸ *Χιλανδάρι* (*G. Millet*, *Athos*, πίν. 69s), οὔτε στὴν Ἐμφάνιση στὶς Μυροφόρες, βλ. σὺν παραδείγματα παραστάσεις τοῦ «Χαίρετε», α) σ' ἓνα Δωδεκάορτο 9ου-10ου αἰ. τῆς Μονῆς *Σινᾶ* (*Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου*, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθήνα 1956, πίν. 41), β) στὴν τοιχογραφία τοῦ *Pskov* (*V. Lazarev*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 211a), γ) στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ *Monreale* (*O. Demus*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 72), δ) στὸ *Πρωτάτο* (*G. Millet*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 33s), οὔτε ἀκόμα στὸ *Γεῦμα* στὸς Ἐμμαούς, βλ. σὺν παραδείγματα παραστάσεις α) στὸ *Monreale* (*O. Demus*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 73A) καὶ β) στὸ *Staro-Nagoričino* (*Millet-Frolow*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 981).

3. Πρὸβλ. *G. Millet*, ἔνθ' ἄνωτ., πίν. 119s.

4. Καὶ στὴ δυτικὴ εἰκονογραφία ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ δὲν εἶναι συχνὴ πρὶν ἀπὸ τὸν 15^ο αἰ. Τὴ βρίσκουμε στὸν πίνακα τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος τοῦ *G. Bellini* στὸ *Λοῦβρο* (*B. Berenson*, *The Italian Painters of the Renaissance*, Λονδῖνο 1956, πίν. 17), στὸν πίνακα τῆς Ἐναντίας τοῦ *P. della Francesca* στὸ *Palazzo*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ αὐτὸ στοιχεῖο, ὁ Θεοφάνης εἰσάγει στὶς δικές του δημιουργίες καὶ ἕνα ἀκόμα στὴν εἰκονογράφηση τῆς Μαγδαληνῆς, τὸ ὅτι τὴν εἰκονίζει, πάλι στὴν παράσταση τοῦ « Χαίρετε » στὴ Λαύρα, ἀκάλυπτη, ἐνῶ στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία ὅσες φορὲς παριστάνεται ἡ Μαγδαληνὴ ἔχει τὸ κεφάλι σκεπασμένο¹ ὅπως οἱ ἄλλες γυναῖκες. Τόσο πιστὰ κρατιέται αὐτὴ ἢ παράδοση πού καὶ στὴ Δύση ἀκόμα ἔργα πού ἔχουν κάποια βυζαντινὴ ἐπίδραση² δὲν εἰκονίζουν συνήθως τὴ Μαγδαληνὴ ἀκάλυπτη. Ἡ μαλακώτερη καὶ πλουσιώτερη τέλος πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων τῆς Μαγδαληνῆς, ἐν σχέσει μὲ αὐτὰ τοῦ Χριστοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ ἀπαρχὴ τῆς ἰταλικῆς ἐπιδράσεως στὴν πτυχολογία, πού ἀργότερα θὰ ἐπικρατήσῃ γιὰ τὸ μαφόριο τῆς Μαγδαληνῆς.

Ἐκτὸς, τι εἶδαμε, οἱ παραστάσεις αὐτὲς — κυρίως τοῦ Ζώρζη καὶ σὰν μίμηση ἀκαδημαϊκώτερη, ἀλλὰ ἐπίσης σημαντικὴ, οἱ ἄλλες δύο — ἐνῶ μένουν πιστὲς στὴν παλαιολόγια παράδοση, δέχονται τὸ νεωτεριστικὸ δανεισμὸ ἀπὸ

Comunale Borgo S. Sepolcro (αὐτόθι, πίν. 282) καὶ στὴ σκηνὴ τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Schongauer ἀπὸ τὸν Dominikaneraltar στὸ Μουσεῖο τοῦ Colmar (L. Blum, Martin Schongauer, Colmar 1958, πίν. XIII), ἀλλὰ ὄχι πρὶν, π.χ. στὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Maestro di Codice di S. Giorgio (Enzo Carli, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 39), οὔτε στὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ πίνακα τῆς Ἁγίας Μαγδαληνῆς τοῦ Maestro della Madalena στὴν Accademia τῆς Φλωρεντίας (Venturi, La peinture italienne, Skira, Γενεύη 1950, πίν. σ. 30), οὔτε στὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » στὴν Maestà τοῦ Duccio (Enzo Carli, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 19), οὔτε στὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Giotto στὸ παρεκκλήσιο τῆς Arena στὴν Padova (προχειρῶς L. Justi, ἐνθ' ἄνωτ.), οὔτε τέλος στὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Fra Angelico στὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Φλωρεντία (B. Berenson, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 134).

1. Τόσο στὴ Σταύρωση — βλ. σὰν παραδείγματα, α) τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (προχειρῶς G. Millet, Recherches, εἰκ. 451), β) ἕνα τμήμα ἐπιστηλίου ἀπὸ εἰκονοστάσι τῆς Μονῆς Σινᾶ (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 87-89), γ) ἄλλη εἰκόνα τοῦ 13ου αἰ. τῆς Μονῆς Σινᾶ (αὐτόθι, εἰκ. 194) καὶ δ) τὴν τοιχογραφία στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιᾷ Αἰγίνης (Γ. Σωτηρίου, ἐν Ε.Ε.Β.Σ., τ. Β', Ἀθήναι 1925, εἰκ. 16) — ὅσο καὶ στὴ σκηνὴ τῶν Μυροφόρων στὸ Μνήμα — βλ. σὰν παραδείγματα, α) τὸ κάλυμμα χρυσοῦς λειψανοθήκης τοῦ Λούβρου (Talbot Rice-Hirmer, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 167), β) τὴν τοιχογραφία τοῦ Pskov (V. Lazarev, Istorija..., πίν. 211α), γ) τὸ χειρόγραφο Leningrad 21 (προχειρῶς G. Millet, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 570), δ) τὴν τοιχογραφία τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Αἴγινα (Γ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 14) καὶ ε) τὴν τοιχογραφία στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά (G. Millet, Mistra, πίν. 121z) — καὶ ἀκόμα στὶς γνωστὲς παραστάσεις τοῦ « Χαίρετε » — βλ. σὰν παραδείγματα, α) τὸ Δωδεκάορτο τῆς Μονῆς Σινᾶ (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 41), β) τὸ χειρόγραφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Α. Ξυγγοπούλου, Σπαράγματα Ἱστορημένου Εὐαγγελίου, Δ.Χ.Α.Ε. 1923, περίοδος Β', τόμ. Α', εἰκ. 10), γ) τὴν τοιχογραφία τοῦ Πρωτάτου (G. Millet, Athos, πίν. 33z) — καὶ τέλος στὶς παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » ἀπ' τὰ χειρόγραφα καὶ ἀπ' τὶς τοιχογραφίες τῆς Σερβίας πού ἤδη ἐξετάσαμε.

2. Βλ. τὴν ἀνάλογη παράσταση τοῦ Duccio (Enzo Carli, ἐνθ' ἄνωτ.).

1. Τοιχογραφία Καθολικοῦ
Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων.

2. Τὸ « Χαίρετε τῶν Μυροφόρων ».
Τοιχογραφία Ἁγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ, Θεσσαλονίκης.

1. Εικόνα Μουσείου Ermitage. Leningrad.

2. Εικόνα του ζωγράφου Χάννα.
Βυζαντινό Μουσείο (άρ. 1620).

3. Τοιχογραφία εκκλησίας *Αγ. Μαγδαληνης.
Μακρονίτσα. Πήλιον.

1. Εικόνα Βυζαντινού Μουσείου (άρ. 1635).

2. Εικόνα Μουσείου Ermitage, Leningrad.

1. Τοιχογραφία ἐκκλησίας Ταξιαρχῶν.
Θάρι Ρόδου.

2. Εἰκόνα Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ.
Ἅγιος Μηνᾶς Ἡρακλείου.

1. Εικόνα Παλαιού Μουσείου Ζακύνθου.

2. Εικόνα (φύλλον τριπτύχου) Μουσείου Μπενάκη.

1. Εικόνα Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

2. Εικόνα Ἐμμανουὴλ Τζάνε.
Παναγία Ἀντιβουნიώτισσα Κερκύρας.

τῆ Δύση καὶ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς καλλιτεχνικῆς τάσεως τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν Ἅθω καὶ τὰ Μετέωρα τὸν 16^ο αἰώνα.

Ὁ νεώτερος αὐτὸς τύπος εἶχε τὴν μεγαλύτερή του διάδοση μὲ τὶς φορητὲς εἰκόνες τοῦ 16^{ου} καὶ 17^{ου} αἰώνα καί, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ διατηρηθῆ σχεδὸν ὁ ἴδιος, μὲ μικρὸς μόνον παραλλαγές. Ἐξαίρεση θὰ ἀποτελέσει ἡ δημιουργία τοῦ Δαμασκηνοῦ στὸν Ἅγιο Μηνᾶ τοῦ Ἡρακλείου, πού θὰ δώσει στὴν εἰκονογράφηση τοῦ τύπου νέα ζωντανὰ καὶ πολύτιμα στοιχεῖα.

Μέσα σ' αὐτὴν τὴν φαινομενικὴ μονοτονία τῶν παραστάσεων ξεχωρίζει ὅμως μιὰ ομάδα εἰκόνων, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω, πού διαφοροποιεῖ τὴ σύνθεση προσθέτοντας σαφέστερα δυτικὰ στοιχεῖα, ὄχι μὲ τρόπο διακριτικὸ ὅπως εἶδαμε στὸν Θεοφάνη καὶ στὸν Ζώρζη, ἀλλὰ φτάνοντας σὲ σημεῖο, πολλὰς φορὲς, νὰ χάνεται ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς χαρακτήρας τῶν συνθέσεων. Τοῦτα τὰ παραδείγματα, μὲ ἔντονα δυτικὰ στοιχεῖα καὶ συγχρόνως μιὰ τεχνικὴ πού συνεχίζει τὴν παλιότερη παράδοση, τὰ συναντοῦμε κυρίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 16^{ου} αἰώνα¹.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Θεοφάνης εἶχε ποτὲ ζωγραφίσει τὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου». Ἡ μεγάλη ὅμως διάδοση τοῦ θέματος στὴ Σχολή του καὶ ἡ ὁμοιότητα στοιχείων τῶν παραστάσεων αὐτῶν μὲ τὸ «Χαίρετε» τοῦ Θεοφάνη² μᾶς κάνει νὰ τὸ βρῖσκουμε ἀρκετὰ πιθανό. Ἄν ὑπῆρχε λοιπὸν σύνθεση δική του, περίπου σὰν αὐτὴ τοῦ Ζώρζη τῆς Μονῆς Διονυσίου³, δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε μιὰ παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος στὸν Ἅθω ἢ τὰ Μετέωρα καὶ στὶς παλιότερες εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου}, μιὰ ἀνταλλαγὴ στοιχείων ἢ καὶ μιὰ διαφοροτικὴ ἀπόδοση παλιότερου, ἄγνωστου σὲ μᾶς προτύπου.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16^{ου} αἰώνα θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τρεῖς εἰκόνες τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου», δύο τοῦ Ermitage καὶ μιὰ ἀνέκδοτη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ τὸν ἀριθμὸ 1635.

Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Ermitage⁴ (Πίν. 62.1) εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἢ Ἀνάσταση μὲ τὸν Χριστὸ νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο μὲ τὸ χιτῶνα ριγμένο πάνω ἀπὸ τὸν ἕναν ὄμο, ἐνῶ δεξιὰ παριστάνεται τὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου». Μία τέτοια παράσταση τῆς Ἀναστάσεως δείχνει σαφῆ ἐξάρτηση ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα. Τὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου» σὰν σύνθεση θυμίζει τὶς παρα-

1. Γιὰ τὶς τάσεις αὐτὲς στὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰ. βλ. M. Chantzidakis, *Icons...*, σελ. XXXVIII.

2. Στὴν Λαύρα, πρβλ. G. Millet, *Athos*, πίν. 119s.

3. Πρβλ. αὐτόθι, πίν. 203z.

4. Πρβλ. N. Kondakov, *The Russian Icon*, τόμ. 2, Πράγα 1927, πίν. 30. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Ἐφορὰ τῆς Βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ Ermitage κυρίαν Alice Banck γιὰ τὴν φωτογραφία τῆς εἰκόνας πού εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλει.

στάσεις του Ἄθω, ἰδίως στή θέση τῶν μορφῶν, στίς ἀναλογίες καί ἄλλα δευτερεύοντα στοιχεῖα (τάφος, βράχος κλπ.). Ἐδῶ ὅμως ἡ σύνθεση ἔχει περιορισθῆ σέ πλάτος, ὁ βράχος στά ἀριστερά του Χριστοῦ δέν ὑπάρχει πιά. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνας εἶναι χρυσό καί δέν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή, « Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν... » πού βρίσκεται στὸν Ἄθω καί τὰ Μετέωρα. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή, « Γύναι τί κλαίεις, τίνα ζητεῖς » καί παρακάτω, « Κ(ύρι)ε εἰ σὺ ἐβάστασας... », « Ρυββουνί » τέλος κοντὰ στὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ, « Μὴ μοῦ ἄπτου ». Στὴν ἄκρη τοῦ βράχου ἐμφανίζεται ἐδῶ ἓνα δενδρύλλιο μὲ ἀραιὸ φύλλωμα. Τοῦτα τὰ νέα στοιχεῖα πού παρουσιάζει ἡ εἰκόνα τοῦ *Leningrad* θὰ τὰ συναντήσουμε σὲ ὅλες περίπου τίς μεταγενέστερες εἰκόνες πού θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἐδῶ παραλείπεται τὸ σπῆλαιο μὲ τὴ σαρκοφάγο, ἴσως γιὰ τὴν αὐτὴν τὴν παράσταση ἡ σαρκοφάγος εἰκονίζεται σὲ σημαντικώτερη θέση στὴν παράσταση τῆς Ἀναστάσεως.

Σὰν νέο ἐπίσης καθαρὰ δυτικὸ στοιχεῖο βλέπουμε τὸν Χριστὸ νὰ κρατᾷ στὸ ὑψωμένο (ὅπως στὸν Ἄθω) ἀριστερὸ τοῦ χέρι ἓνα ἐργαλεῖο κηπουρικῆς¹, στοιχεῖο πού δείχνει καί μιὰ ἀπομάκρυνση τοῦ καλλιτέχνη ἀπὸ τὸν αὐστηρὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τῆς σκηνῆς. Ἡ ραδινὴ ὅμως μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων τῆς Μαγδαληνῆς καί ἡ μαλακώτερη ἀπόδοση τοῦ σκαλωτοῦ βράχου, δίνουν ἓναν ἀρχαϊκὸ χαρακτήρα στὴ σκηνή, πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ φανερά δυτικὰ στοιχεῖα πού ἤδη ἀναφέραμε, μᾶς ὀδηγεῖ μὲ πεποίθησι νὰ τοποθετήσουμε τὴν εἰκόνα στίς ἀρχές τοῦ 16^{ου} αἰώνα.

Ἐντονα δυτικὰ στοιχεῖα ἔχει καί ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου² (Πίν. 63.1) πού σὰν σύνθεση ξεφεύγει ἐντελῶς ἀπὸ τίς ἀνάλογες παραστάσεις τοῦ Ἄθω καί τῶν Μετεώρων. Στὴ μέση τῆς εἰκόνας μεγάλη καί ἐπιβλητικὴ ἔχει ζωγραφηθῆ ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ σὲ μιὰ ζωερὴ ἀποστροφή ἀπὸ τὴ Μαγδαληνὴ, γονατισμένη στὰ δεξιὰ του. Ὁ Χριστὸς κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χέρι ἓνα μεγάλο σταυρὸ. Πίσω του, πρὸς τὰ ἀριστερά, εἰκονίζεται ἡ σαρκοφάγος ἀνοιχτὴ μὲ τὸ κάλυμμα ριγμένο πίσω λοξά· στὸ βάθος πυκνὴ βλάστηση καί τρία δέντρα πού τὸ φύλλωμά τους προβάλλεται πάνω στὸ χρυσὸ βάθος. Καί ἐδῶ τὰ δυτικὰ στοιχεῖα ἀνακατεῦνται μὲ τὴν ἀρχαικώτερη τεχντροπία τῆς παραστάσεως. Δυτικὰ στοιχεῖα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν, ὁ σταυρὸς, σὰν ὑποκατάστατο τοῦ λαβάρου³, ἡ σαρκοφάγος, ἀπὸ ὅπου πρόσφατα ἀναστήθηκε ὁ Χριστὸς, ἡ στάση φυγῆς σχεδὸν πού ἔχει ὁ Χριστὸς καί τέλος ἡ πυκνὴ

1. Στοιχεῖο καθαρὰ δυτικὸ πού γίνεται ἀγαπητὸ μετὰ τὸν 15^ο αἰ. Βλ. τὴν παράσταση τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Dürer στὴν *Kleine Passion* (W. W a e t z o l d t, Dürer und seine Zeit, Λειψία 1938, εἰκ. σ. 152) καί τοῦ Τσιανοῦ στὴν *National Gallery* τοῦ Λονδίνου.

2. Ἄρ. εὑρ. 1635. Τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου κύριον Μ. Χατζηδάκη εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ περιλάβω τὴν εἰκόνα στὴ μελέτη μου.

3. Πρβλ. παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Duccio, τοῦ T. Gaddi κ.ἄ.

βλάστηση με τὰ τρία δέντρα¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ μορφή τῆς Μαγδαληνῆς ζωγραφισμένη σὲ διαφοροετικὴ κλίμακα ἀπὸ τὸν Χριστό, μετὰ τὸ κεφάλι καλυμμένο καὶ μόνο ἓναν πλόκαμο νὰ βγαίνει κάτω ἀπὸ τὸ μαφόριο² μετὰ τὶς ἀπλὲς πτυχές, τὸ πλάσιμο τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ παράλειψη τῆς πληγῆς τῆς λόγχης, καθὼς ἀκόμα καὶ ἡ μορφή ὀρισμένων λουλουδιῶν³, δίνουν ἓναν ἀρχαϊκὸ χαρακτήρα στὴ σύνθεση.

Πιστότερη στὸν τύπο τοῦ Ἁθῶ, ἡ δευτέρη εἰκόνα τοῦ Leningrad⁴ (Πίν. 63.2), σὰν δυτικὸ στοιχεῖο ἔχει καὶ πάλι τὸ σταυρὸ πὸν κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ του χέρι ὁ Χριστός. Καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο παράδειγμα τοῦ Leningrad οἱ πτυχές εἶναι ἀπλές, οἱ μορφές ραδιενὲς καὶ ἀπλὰ καὶ μαλακὰ τὰ σχήματα τοῦ βράχου. Ἐδῶ, ὅπως στὸν Ἁθῶ, εἰκονίζεται τὸ σπήλαιο μετὰ τὴν σαροκοφάγο, ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν πληγὴ στὸ πλευρὸ καὶ ἡ Μαγδαληνὴ ἀκάλυπτη μετὰ ἔκφραση γλυκύτερα δοσμένη, μετὰ πλατύτερα φῶτα καὶ μαλακώτερες γραμμές.

Πρὶν προχωρήσουμε στὶς φορητὲς εἰκόνες πὸν ζωγραφήθηκαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε σὲ μία ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία πὸν βρίσκεται στὸν Ταξιάρχη τοῦ Θάρι στὴ Ρόδο⁵ (Πίν. 64.1) καὶ πὸν εἶναι χρονολογημένη ἀπὸ μία ἐπιγραφή στὰ 1506. Ἡ παράσταση ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα πὸν ἔχει ὁ τύπος πὸν συναντήσαμε στὸν Ἁθῶ καὶ τὰ Μετέωρα ἢ στὶς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου}. Ἐχει τὸ βράχο μετὰ τὸ σπήλαιο καὶ τὴν σαροκοφάγο. Ὅπως ὅμως στὶς παλιότερες παραστάσεις, δίπλα του εἶναι οἱ δύο ἄγγελοι. Ὁ Χριστὸς, ὄρθιος, ἔχει τὴν ἴδια στάση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χέρι του, πὸν κρατώντας τὸ βυζαντινὸ εἰλητάριο⁶ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς μέσης καὶ ἀπὸ πάνω του πέφτει σὲ πλούσιες πτυχές ὁ χιτῶνας. Ὁ Χριστὸς δὲν ἔχει

1. Τὰ συναντοῦμε μετὰξὺ ἄλλων στὴν παράσταση τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Σιεννέζου ζωγράφου Maestro del Codice di S. Giorgio (Enzo Carli, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 39).

2. Ὅπως εἶδαμε στὴν παράσταση τοῦ « Χαίρετε » στὸ Πρωτάτο, πρβλ. G. Millet, Athos, πίν. 33.

3. Τὰ λουλούδια ἔτσι ἀφύσικα καὶ σχηματικὰ θυμίζουν διακοσμητικὰ λουλούδια χειρογράφου.

4. Πρβλ. Ph. Schweinfurth, Geschichte der Russischen Malerei, Χάγη 1930, εἰκ. 159. Καὶ αὐτὴ τὴ φωτογραφία ὀφείλω στὴν Ἐφορὸ τοῦ Ermitage κυρίαν Alice Banck τὴν εὐχαριστῶ θερμά.

5. Βλ. Α. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. 6, Ἀθήνα 1948, σ. 199. Στὸν ἴδιον τόμο σ. 207 ὁ καθηγητὴς Α. Ὁρλάνδος ἀναφέρει μιὰ ἄλλη τοιχογραφία μετὰ θέμα τὸ « Μὴ μοῦ ἄπτου » στὴν Παναγία τῆς Λίνδου, τοῦ 1637, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ περισσότερα στοιχεῖα.

6. Τὸ περιεργὸ εἶναι ὅτι στὴν παράσταση τοῦ « Χαίρετε », πάλι στὸν Ταξιάρχη τοῦ Θάρι, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς γυρισμένος πλάγια, μετὰ τὶς δύο Μαρίες γονατισμένες ἀπ' τὴν ἴδια πλευρά, ὁ Χριστὸς κρατᾷ ἓνα μεγάλο σταυρὸ.

ἔδῳ τὴν πληγὴ τῆς λόγχης, καὶ φορεῖ ἓνα τελείως διαφορετικὸ λευκὸ ἱμάτιο μὲ μικροὺς διακοσμητικὸς σταυροὺς. Ἡ λεπτομέρεια αὐτῆ, καθὼς καὶ τὸ κάλυμμα ποὺ φέρει ἡ Μαγδαληνὴ γύρω στὸ λαιμὸ της, σὰν συμπλήρωμα στὸ μαφόριό της, θυμίζουσαν διάφορες καθαρὰ δυτικὲς παραστάσεις τοῦ θέματος¹. Ἡ ὑπόλοιπη ἐμφάνιση τῆς Μαγδαληνῆς εἶναι ἐντελῶς κανονικὴ καὶ εἰκονίζεται καὶ ἔδῳ ἀκάλυπτη. Ἡ σκηνὴ ἔχει τὴν ἐπιγραφή, « Τῷ Μη Μου Ἄπτου ». Ἡ παράσταση αὐτῆ, μὲ τὴ χρονολόγησή της, ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ παλιότερου κοινοῦ προτύπου² συγχρόνως, φαίνεται νὰ ἔχει δάνεια δυτικὰ, διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου}, ἐπίσης ὅμως ἐμφανῆ καὶ ἔντονα.

Πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, τοποθετοῦνται τρεῖς ἀκόμα παραστάσεις τοῦ « Μη μου ἄπτου » σὲ φορητὲς εἰκόνες, μία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, ἡ ἄλλη τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ τέλος μία στὸ παλιὸ Μουσεῖο Ζακύνθου ποὺ κήκε τὸ 1953. Στὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας³, ἡ σύνθεση ξαναβρίσκει τὸ βυζαντινὸ της χαρακτῆρα, ἀποβάλλει περιττὰ καὶ ξένα στοιχεῖα χωρὶς ὅμως νὰ χάνει τὴ χάρη καὶ τὴ ζωντάνια τῶν προηγουμένων παραστάσεων. Ἀντίθετα, θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς πὼς ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ πετυχημένη δημιουργία πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀξίου καὶ ἄγνωστου καλλιτέχνη.

Ὁ Χριστὸς, στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς εἰκόνας, κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ του χερὶ τὸ διπλωμένο εἰλητάριο, ὅπως τόσο συχνὰ στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, ἐνῶ ὁ χιτῶνας πέφτει σὲ κανονικὲς πτυχῆς πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα. Πλούσια δοσμένες μὲ χρυσοκονδυλιῆς καὶ πλατιὰ φῶτα, οἱ πτυχῆς τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Χριστοῦ ἔρχονται σὲ μιὰ ἀντίθεση μὲ τὶς μαλακῆς καὶ βαριῆς ἀναδιπλώσεις στὸ κόκκινο κινάβαρι μαφόριό τῆς Μαγδαληνῆς, δίνοντας ἓνα διαφορετικὸ χαρακτῆρα στὰ δυὸ πρόσωπα τῆς σκηνῆς, κρατώντας τὴν αὐστηρὴ πατροπαράδοτη μορφή τοῦ Χριστοῦ καὶ δίνοντας στὴ Μαγδαληνὴ

1. Ὁμοία διακόσμηση στὸ ἱμάτιό του ἔχει ὁ Χριστὸς, σὲ μιὰ παράσταση τοῦ « Μη μου ἄπτου », σ' ἓνα ἀπ' τὰ χωρίσματα τοῦ Ἱεροῦ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα στὴν Notre Dame στὸ Παρίσι (P. - M. Anzias, Notre Dame de Paris, Παρίσι 1956, πίν. 47 ἄνω). Στὴν ἴδια παράσταση ἡ Μαγδαληνὴ φέρει τὸ λευκὸ κάλυμμα γύρω στὸ λαιμὸ ποὺ συμπληρώνεται μὲ ἓνα ἀνάλογο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Στὶς δυτικὲς παραστάσεις τοῦ θέματος συχνὰ ἡ Μαγδαληνὴ εἰκονίζεται ντυμένη σὰν κυρία τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ παράσταση τοῦ Θάρι εἶναι ἓνα ἀκόμα παράδειγμα αὐτῆς τῆς στάσης. Ὡς πρὸς σημεῖο μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ τάση αὐτὴ τὸ βλέπουμε στὸν πίνακα τοῦ Jacob Cornelisz van Oostanen, ὅπου ἡ Μαγδαληνὴ φέρει πλήρη καὶ πλούσια ἐνδυμασία χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς.

2. Πρβλ. M. Chatzidakis, Icônes..., πίν. VII. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς εἰκόνας τῆς Βενετίας βλ. αὐτόθι, σ. 115 - 117, ἀριθ. 96.

πιό δυτικό χαρακτήρα. Σὲ τοῦτο βοηθοῦν καὶ τὰ μακριὰ ξανθὰ μαλλιά της πού ἀκάλυπτα πέφτουν στοὺς ὤμους σὲ κανονικοὺς πλοκάμους. Στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας ὁ βράχος ὑψώνεται ἐντυπωσιακός, μὲ ἀπότομες βαθμίδες καὶ μὲ σκληρὰ φῶτα. Στὴ μέση, κι ἐδῶ τὸ σπήλαιο μὲ τὴ σαρκοφάγο σὲ ροδαλὶ χροῶμα, πού σπάει τὴ μονοτονία τῆς ὄχρας τοῦ βράχου καὶ τονίζει τὸ σουδάριο καὶ τὰ ὀθόνια. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει τὸ δενδρύλλιο, ὅπως τὸ βρήκαμε στὶς εἰκόνες τοῦ *Leníngrad*· καὶ ἐδῶ πάλι παραλείπεται ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ἁθῶ, « Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν... », ἐνῶ οἱ ἄλλες ἀντιγράφονται πιστά. Αὐτὸ πού μὲ πολὺ φροντίδα ἔχει δουλευτῆ εἶναι τὸ ἔδαφος, σ' ἓνα ὠραῖο πράσινο χροῶμα, γεμάτο λουλούδια σὲ βαθύτερο πράσινο μὲ χρυσὲς πινελιές. Δυὸ θάμνοι, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς Μαγδαληνῆς, ποικίλλουν καὶ αὐτοὶ τὴν μονοτονία τοῦ βράχου στὸ κάτω μέρος.

Τῆς ἴδιας σχεδὸν ἐποχῆς μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας πρέπει νὰ εἶναι τὸ φύλλο τριπτύχου πού βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη¹ (Πίν. 65.2) καὶ πού στὴν πίσω μεριὰ εἰκονίζει τὸν Ἅγιο Φραγκῖσκο δεχόμενο τὰ στίγματα. Πιὸ στενὴ, ἢ εἰκόνα αὐτὴ περιορίζει τὸ θέμα της στὸ χῶρο πού διαθέτει. Ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες περιπτώσεις πού λείπει τὸ δενδρύλλιο, ἴσως γιὰ λόγους χώρου. Ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅχι τόσο ραδινὴ ὅσο τῆς Βενετίας, δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ αὐτήν, ἐκτὸς ἴσως στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου. Ἡ Μαγδαληνὴ μὲ μαφόριο πού οἱ πτυχές του, περισσότερο γραμμικὲς ἀπὸ τῆς Βενετίας, δίνουν λιγώτερο τὴν ἔννοια τοῦ βάρους τοῦ ὑφάσματος. Ἀκόμα καὶ τὰ φῶτα στὸ βράχο, δοσμένα μὲ χρυσοκονδυλιές, τὸν κάνουν πιὸ ἐπίπεδο. Σὰν ἐπιγραφὲς στὸ σπήλαιο σημειώνεται Ἑλληνικά, « ὁ Ἅγιος Τάφος », ὅλες ὅμως οἱ ἄλλες παραλείπονται. Προστίθεται ἀφ' ἐτέρου ἢ Λατινικῆ, « *Santa Maria Magdalena* », πού ἀρχίζει ἀριστερὰ τῆς Μαγδαληνῆς καὶ τελειώνει στὰ δεξιὰ της. Προφανῶς ἡ παράσταση τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου στὴν ἄλλη μεριὰ τῆς εἰκόνας, ἔγινε ἀπὸ ἄλλον καλλιτέχνη, γιατί σὰν τεχνοτροπία εἶναι τελείως διαφορετικὴ. Τὰ ροῦχα ἐδῶ πιὸ πλούσια σὲ πτυχές, τὰ πρόσωπα πιὸ φωτεινὰ καὶ ὁ βράχος χωρὶς τὶς χρυσοκονδυλιές δὲν μᾶς θυμίζει καθόλου τὴν παράσταση τοῦ « *Μὴ μοῦ ἄπτου* », πού ἔχει ζωγραφηθῆ πιστὰ στὴν παράδοση καὶ ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας.

Ἡ εἰκόνα τῆς Ζακύνθου² (Πίν. 65.1), πιστὴ στὸν τύπο τῆς εἰκόνας τῆς Βενετίας σ' ὅλες τὶς λεπτομέρειες, δίνει στὰ πρόσωπα μιὰ ἐντονότερη

1. Βλ. μνεῖα *M. Chatzidakis*, *Icons...*, σ. 117, σημ. 7. Φωτογραφία Μουσείου Μπενάκη. Τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου κύριον *M. Χατζηδάκη* εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ περιλάβω τὴν εἰκόνα στὴν ἐργασία μου.

2. Βλ. μνεῖα αὐτόθι, σ. 117, σημ. 7. Τὶς πληροφορίες καὶ τὴν φωτογραφία ὀφείλω στὸν κύριον *M. Χατζηδάκη*· τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

έκφραση συγκινήσεως, πού αργότερα, όταν τυποποιηθή, θα αφαιρέσει από την χάρη και την πλαστικότητα των μορφών.

Θα αναφέρουμε, έν συνεχεία, με κάποια συντομία, ορισμένες από τις φορητές εικόνες του 17ου αιώνα, πού έχουν σαν θέμα τους τὸ «Μή μου ἄπτου», μόνο για να δοῦμε πόσο πιστά διαδίδεται ὁ τύπος πού τὰ πρῶτα του δείγματα εἶδαμε παραπάνω.

Ἡ εἰκόνα τοῦ «Μή μου ἄπτου» πού βρίσκεται στοῦ Dubronnik τῆς Γιουγκοσλαβίας¹, ἔχει τὴν ὑπογραφή τοῦ Λαμπάρδου και εἶναι χρονολογημένη τὸ 1603. Ἀκολουθεῖ σὲ ὅλες τις λεπτομέρειες και στὰ χρώματα πιστότατα τὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας, ἀλλὰ ἐδῶ ὁ Χριστὸς ἔχει γίνει λιγώτερο ραδινός, με τὸ κεφάλι μεγαλύτερο σὲ ἀναλογία με τὸ σῶμα και χωμένο περισσότερο στοὺς ὤμους. Τὸ πρόσωπο τῆς Μαγδαληνῆς, με φανερά τὰ σημάδια τοῦ πόνου, ἔχει χάσει ἀπὸ τὴν ἀρχική γλυκύτητα πού εἶχε στὸν Ἄθω και ἀκόμα στὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας. Ἡ εἰκόνα τοῦ Λαμπάρδου ἔχει σαν τίτλο στὴν παράσταση, τὸ «Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν...» και ἐκτὸς ἀπὸ τις ἄλλες ἐπιγραφές πού εἶδαμε στὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας ἔχει ἐπάνω ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ, σὲ μία σειρά τῆ λέξη «Μαρία», πράγμα πού ὡς τώρα δὲν ἔχουμε ξαναδεῖ. Κάτω, «Γύναι τί κλαίεις τίνα ζητεῖς», ὅπως στὴ μία εἰκόνα τοῦ Leningrad.

Μὲ τὴν εἰκόνα αὐτὴ συνδέεται μία ἄλλη στοῦ Πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων² (Πίν. 66.1), πού ἀκολουθεῖ σ' ὅλες τις λεπτομέρειες τὴν εἰκόνα τοῦ Λαμπάρδου διατηρώντας τις ἴδιες σχεδὸν ἀδυναμίες στὴν ἀπόδοση τῶν ἄκρων, στὴ σκληρότητα τῶν προσώπων και στὴν ἐλίπεδη ἀπόδοση τοῦ βράχου. Μόνο πού στις ἀναλογίες τοῦ Χριστοῦ και στοῦ φωτισμὸ πλησιάζει περισσότερο τὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας.

Γύρω στοῦ 1641 χρονολογεῖ ὁ Bettini τὴν εἰκόνα τῆς συλλογῆς Schiff στὴν Πίζα³. Ἄτεχνα δοσμένα και ἐδῶ τὰ ἄκρα, με καταφανῆ τὴ δυνατὴ λύπη στοῦ πρόσωπο τῆς Μαγδαληνῆς, πού και ἐδῶ ἀποδίδεται με ἔντονα τὰ φωτεινὰ τρίγωνα κάτω ἀπὸ τὰ μάτια, δίνοντας μεγάλη σκληρότητα στοῦ πρόσωπο. Ὁ Bettini ἀποδίδει τὴν εἰκόνα στοὺς καλλιτέχνες πού ζωγράφισαν τὴν SS. Annunziata dei Greci στοῦ Livorno.

Μεταγενέστερη ἡ εἰκόνα τοῦ «Μή μου ἄπτου» τοῦ Τζάνε⁴ (Πίν. 66.2),

1. Πρβλ. V. Djuric, Icônes de Yougoslavie, Βελιγράδι 1961, σ. 57, 120, ἀριθ. 59, πίν. LXXX.

2. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Μ. Χατζηδάκη πού μου ὑπέδειξε τὴν εἰκόνα αὐτὴ, καθὼς και τὸν ἀρχιτέκτονα κύριο Κόλλα για τὴν φωτογραφία.

3. Πρβλ. S. Bettini, La Pittura di icone creteze - veneziana e i Madonperi, Πάδουα 1933, πίν. X2.

4. Φωτογραφία Π. Βοκοτόπουλου· τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γι' αὐτὴν, ὅπως και

στην Παναγία τὴν Ἀντιβουινιώτισσα τῆς Κέρκυρας, ἔχει χάσει ἀπὸ τὴ χάρη τῶν παραδειγμάτων πὸν μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε νωρίτερα. Οἱ ἀναλογίες τοῦ Χριστοῦ ἀκόμα λιγώτερο ἀρμονικὲς ἀπὸ τοῦ Λαμπάρδου, τὸ ἀνοιχτόχρωμο ἔνδυμά του κάνει νὰ ὑπερτεροῦν στὴν εἰκόνα οἱ ψυχροὶ τόνοι, μ' ὄλο πὸν ἡ Μαгдаληνὴ διατηρεῖ τὸ ἴδιο κόκκινο μαφόριο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς παραστάσεως, « Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν... », ἡ εἰκόνα φέρει ὄλες τὶς ἐπιγραφὰς πὸν ἔχει ἡ εἰκόνα τοῦ Λαμπάρδου. Φέρει ὑπογραφή « Ἐμμανουὴλ ἱερέως τοῦ Τζάνε » κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ καὶ ἓνα οἰκόσημο. Χρονολογία δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ μᾶλλον μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ εἰκόνα ἔχει ζωγραφηθῆ ὅταν ὁ Τζάνε βρισκόταν στὴν Κρήτη ἢ στὴν Κέρκυρα πρὶν φύγει γιὰ τὴν Ἰταλία τὸ 1655¹, ἐπειδὴ μένει μὲ κάποιον τρόπο πιστὸς ἐδῶ στὴ βυζαντινὴ παράδοση ἐνῶ ἀργότερα θὰ τὸν δοῦμε νὰ δημιουργεῖ στὴ Βενετία τελείως δυτικὰ ἔργα ὅπως εἶναι τὸ σχετικὸ θέμα τῶν Μυροφόρων².

Ἀφίσαμε τελευταία³, ἐκτὸς χρονολογικῆς σειρᾶς, σὰν κατ' ἐξοχὴν νέα δημιουργία στὸ θέμα, τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ στὸν Ἅγιο Μηνᾶ στὰ 1590⁴ (Πίν. 64.2).

Ὁ Δαμασκηνὸς ξεφεύγει ἀπὸ τὸν τύπο προσθέτοντας στοιχεῖα δικὰ του ἢ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν Δύση καὶ μὲ ἓναν τρόπο δικό του, ἰδιαίτερα δημιουργικὸ, δίνει μία καινούργια αἴγλη στὸ θέμα, μία αἴγλη πὸν μετὰ τοὺς Κρητικὸς ζωγράφους πὸν δούλεψαν στὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν γνώρισε συχνὰ ἢ παράσταση. Στὸν ἴδιον πίνακα ὁ Δαμασκηνὸς ζωγραφίζει διάφορα ἐπεισόδια τῆς Ἀναστάσεως. Τοποθετεῖ στὴν κεντρικὴ θέση σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τὸ ἐπεισόδιο τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου ». Διατηρώντας γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Χρι-

γιὰ τὶς πληροφορίες πὸν μοῦ ἔδωσε σχετικά. Στὴν Κέρκυρα ὑπάρχει ἄλλη μιὰ εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Βρίσκεται στὸ Νεκροταφεῖο καί, κατὰ τὸν Μ. Χατζηδάκη, εἶναι τεχνοτροπίας Ε. Τζάνε. Ἄλλη μία τοῦ 1680, κατὰ Χατζηδάκη ἔργο πιθανῶς τοῦ Βίκτωρος, βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Ζακύνθου (Μ. Chatzidakis, *Icônes...*, σ. 117, σημ. 8).

1. Βλ. Ν. Δρανδάκη, Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, Ἀθήναι 1962, σ. 3.

2. Πρὸβλ. αὐτόθι, σ. 134 - 142, πίν. 62α καὶ τελευταίως Μ. Chatzidakis, *Icônes...*, σ. 136 - 138, πίν. 63.

3. Δὲν ἀναφέραμε δύο εἰκόνες πὸν χρονολογοῦνται κατὰ τὸν Μ. Χατζηδάκη (αὐτόθι, σ. 117, σημ. 7) πρὶν ἀπ' τὸν Δαμασκηνό. Ἡ μία, φύλλο τριπτύχου, ἰδιωτικῆς συλλογῆς τοῦ Μιλάνου (S. Bettini, *Pittura bizantina*, Φλωρεντία 1938, εἰκ. σ. 59), ὅπου ὁ Χριστὸς εἶναι ἰδιαίτερα ραδινὸς ὅπως στὴν εἰκόνα τῆς Βενετίας· ἡ ἄλλη στὴν Μονὴ Προδρομοῦ Λαγκάδας στὴ Ζακύνθο μὲ κομμένο τὸν χρυσὸ κάμπο ἀκριβῶς ὅπως στὴν εἰκόνα τοῦ Ἐνταφιασμοῦ τοῦ Τζάνε στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας (Μ. Chatzidakis, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 60).

4. Πρὸβλ. S. Bettini, *Il pittore Michele Damasceno e l'inizio del secondo periodo dell'arte cretese - veneziana*. *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 94, 1934 - 1935, πίν. 9.

στοῦ τὸν τύπο πού γνωρίσαμε στὸν Ἄθω καὶ μὴ θέλοντας νὰ νεωτερίσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο¹, δημιουργεῖ μία τελείως διαφορετικὴ Μαγδαληνή, μὲ μεγάλη κίνηση καὶ ἀνεμιζόμενο μαφόριο πού πέφτει σὲ πλούσιες πτυχές ἀφίνοντας νὰ φαίνεται τὸ φόρεμά της πολὺ πλουσιώτερο καὶ αὐτὸ οὐ πυχολογία, μὲ ζωηρὴ ἔκφραση ἐκπλήξεως καὶ ἰκεσίας στὸ πρόσωπο καὶ ἀπότομη κίνηση στὰ ἀπλωμένα χέρια², μὲ πολὺ πλουσιώτερο κόμη, χωρὶς ὅμως φωτοστέφανο. Προσθέτει στὴν παράσταση μία βλάστηση πυκνὴ καὶ δὲν παραλείπει τὸ φράκτη, πού κυρίως σὲ Ἰταλικά καὶ Γερμανικά ἔργα εἶχαμε ὡς τώρα συναντήσεσι³. Χάμω, κοντὰ στὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἀκουμπισμένο τὸ μυροδοχεῖο, χαρακτηριστικὸ σκεῦος τῆς Ἀναγεννήσεως⁴. Οἱ ἐπιγραφές μὲ Ἑλληνικά γράμματα εἶναι γραμμένες μὲ κόκκινο στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ καὶ μὲ μαῦρο στῆς Μαγδαληνῆς. Φέρει ὑπογραφή καὶ οἰκόσημο.

Σὰν δευτερεύουσες σκηῖς ἔχει τὸ « Χαῖρε » τῶν Μυροφόρων στὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ πίνακα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δοσμένο ὅπως τὸ παριστάνει ὁ Φράγκος Καταλᾶνος⁵ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Λαύρας, ἕναν τρόπο ἀρχαῖκὸ μᾶλλον, ὅπως συχνὰ προτιμᾷ νὰ μεταχειρίζεται ὁ Καταλᾶνος, δηλαδὴ τὸν ἀσύμμετρο τρόπο, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Millet. Λίγο πῖθ πάνω καὶ πρὸς τὸ κέντρο εἰκονίζεται ὁ βράχος μὲ τὴ σαρκοφάγο ἔξω ἀπὸ τὸ σπῆλαιο καὶ ἐπάνω της εἶναι καθισμένοι οἱ δύο ἄγγελοι. Δίπλα ἢ Μαγδαληνή, πῖθ μέσα ἄλλος βράχος πάλι μὲ τὴ σαρκοφάγο καὶ ἕναν ἄγγελο αὐτῆ τῆ φορὰ καὶ τὶς τρεῖς Μυροφόρες καὶ τέλος στὸ βάθος τρίτος βράχος μὲ τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Πέτρο πού παρατηροῦν τὴν ἄδεια σαρκοφάγο. Στὸ κέντρο πίσω παριστάνεται ἡ πόλη τῶν Ἱεροσολύμων ἀριστερὰ οἱ τρεῖς σταυροὶ ὑψώνονται ἐντυπωσιακοὶ στὸ χρυσὸ κάμπο, ἐνῶ στὸν μεσαῖο ἀκουμπᾷ μία σκάλα.

1. Ὁ Bettini, αὐτόθι, σ. 331-380, βλέπει σὰν πρότυπο τῆς εἰκόνας τὴν παράσταση τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου » τοῦ Πολυπτύχου 21 τῆς Accademia τῆς Βενετίας. Οὔτε ὅμως ὅλη ἡ σύνθεση οὔτε ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ οὔτε ἡ Μαγδαληνὴ δὲν ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα στὶς δύο αὐτὲς παραστάσεις.

2. Σὰν πρότυπο τῆς Μαγδαληνῆς, ὅπως παρατήρησε ὁ Μ. Χατζηδάκης (Icônes..., σ. 116-117, σημ. 7), μποροῦμε νὰ βροῦμε πολλὲς γυναικεῖες μορφές τοῦ Bassano.

3. Πρὸβλ. τὶς παραστάσεις τοῦ « Μὴ μοῦ ἄπτου », α) τοῦ Fra Angelico στὸ S. Marco τῆς Φλωρεντίας (Berenson, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 134), β) στὴν ξυλογραφία τοῦ Schongauer στὸ Colmar (L. Blum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 39) καὶ γ) στὸ γλυπτὸ τοῦ Riemenschneider στὸ Mûnnerstadt (Kûnstle, Ikonographie der christlichen Kunst, I, πίν. 283).

4. Πρὸβλ. μεταξὺ ἄλλων ἀνάλογα σκεῦη στὶς παραστάσεις, α) B. Vivarini, Προσκύνησις τῶν Μάγων (Berenson, ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 2), β) Tintoretto, Τὸ Λουτρὸ τῆς Σουζάννας (Venturi, La Peinture Italienne, Skira, I, πίν. σ. 141) καὶ ὁ Χριστὸς ἐνάπιον τοῦ Πιλάτου (αὐτόθι, σ. 146), γ) Botticelli, Ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων (Botticelli, Phaidon, πίν. 15).

5. Πρὸβλ. G. Millet, Athos, πίν. 259.

Μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Δαμασκηνός, μὲ αὐτὴν τὴ νέα σύλληψη, δημιουργεῖ ἕναν καινούργιο εἰκονογραφικὸ τύπο γιὰ τὴν παράσταση, πὸν βρῖσκει μιμητές. Παράδειγμα ἀποτελεῖ μία εἰκόνα σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ Λονδίνου, πὸν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν τύπο πὸν δημιούργησε ὁ Δαμασκηνός καὶ πὸν προέρχεται ἀπὸ ἕνα μοναστήρι τῆς Κορήτης¹. Τὸ παράδειγμα τῆς νέας αὐτῆς μορφῆς ἀκολουθήθηκε γενικὰ λιγώτερο, ἐνῶ ὁ τύπος τῆς εἰκόνας τῆς Βενετίας, ὅπως εἶδαμε, γνώρισε μεγαλύτερη διάδοση.

Τελειώνοντας θὰ διαπιστώσουμε πὼς τὸ θέμα δὲν ἔπαψε νὰ εἰκονογραφεῖται καὶ ὅτι ἔχουμε πολλὲς δημιουργίες, συχνὰ ἀξιόλογες, σὲ ὄλον τὸν 17^ο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 18^{ου} αἰώνα. Ὅλες αὐτὲς οἱ δημιουργίες δὲν εἶναι ὅμοιες μεταξύ τους οὔτε ἔχουν ἕνα κοινὸ πρότυπο. Ἄλλες ἀκολουθοῦν μᾶλλον πιστὰ τὸν τύπο τῆς εἰκόνας τῆς Βενετίας, ἄλλες τὸν πλουτίζουν μὲ νέα στοιχεῖα, συχνὰ παρμένα καὶ ἀπὸ τὸν Δαμασκηνό, ἐνῶ ἄλλες θὰ ξεφύγουν ἀκόμα περισσότερο ἀκολουθώντας ἄλλοτε δυτικὰ καὶ ἄλλοτε παλιότερα πρότυπα.

Στὴν πρώτη ομάδα θὰ ἀναφέρουμε μία τοιχογραφία στὸ Πυργὶ τῆς Χίου², πὸν φέρει ἀκόμα καὶ τὴν ἐπιγραφή, «Ἡ μετὰ τὴν ἔγερσιν...», καθὼς καὶ μία ἄλλη τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Μαυρίλο³, λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης τοῦ 1728.

Στὴ δεύτερη ομάδα τῶν παραστάσεων πὸν ποικίλλουν τὴ σύνθεση μὲ νέα στοιχεῖα, ἀνήκει καὶ ἡ τοιχογραφία τῆς Καισαριανῆς⁴ τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου Ὑπάτου τοῦ 1682, ὅπου εἰκονίζεται ἡ σαρκοφάγος μὲ τοὺς ἀγγέλους καὶ τὴ Μαγδαληνὴ πὸν πλησιάζει καὶ δίπλα τὸ «Μὴ μοῦ ἄπτου». Στὸ βάθος ἕνα κτίριο μὲ πύργο δίνει δυτικὸ χαρακτήρα στὴ σύνθεση, ἡ ὁποία μᾶς θυμίζει, μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν δύο γεγονότων, μία τοιχογραφία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου⁵, ὅπου ὁμοως ἡ σκηνὴ εἶναι δοσμένη ἄτεχνα καὶ ἔχει λαϊκὸ χαρακτήρα.

Μία ἀχρονολόγητη σύνθεση πάνω στὸ θέμα βρῖσκεται σὲ μία εἰκόνα στὴν Ἀγία Μαγδαληνὴ τῆς Μακρονήσας⁶ (Πίν. 62.3'), ὅπου ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς εἰκόνας κρατώντας εἰλητᾶριο καὶ στρέ-

1. Πρβλ. J. Chittenden - Ch. Seltman, *Greek Art*, Λονδῖνο 1946, σ. 50, ἀριθ. 356, πίν. 94.

2. Πρβλ. A. Orlandos, *Monuments de Chios*, Ἀθήναι 1930, πίν. 374.

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο κ. Π. Λαζαρίδη γιὰ τὴ φωτογραφία καὶ τὶς πληροφορίες πὸν μοῦ ἔδωσε σχετικὰ μὲ αὐτὴν τὴν τοιχογραφία.

4. Πρβλ. Φ. Κόντογλου, *Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμητοῦ*, Ἀθήναι 1933, σ. 37, πίν. 96.

5. Φωτογραφία ἀρχείου Παπαχατζηδάκη.

6. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κύριο Μ. Χατζηδάκη γιὰ τὴ φωτογραφία πὸν μοῦ ἔδωσε.

φοντας πίσω να δῆ τῆ Μαγδαληνῆ. Αὐτῆ, γονατισμένη, μὲ ξέπλεκα μακριὰ μαλλιά, ἔχει ἀκουμπήσει τὸ μυροδοχεῖο στὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Δαμασκηνοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ γενικώτερα ἀκολουθεῖ ὁ ζωγράφος.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση κάνουν τὰ δουλεμένα φωτιστέφανα.

Τρεῖς Μυροφόρες στὸ βάθος εἰκονίζει καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἱεροσολυμίτη ζωγράφου Χάννα πού βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο¹ (Πίν. 62.2). Ἡ εἰκόνα φέρει ὑπογραφή, «Χεῖρ Χάννα» καὶ θὰ πρέπει νὰ ἔχει ζωγραφηθῆ στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα².

Σαφῆ ἐπιρροή ἀπὸ τὸν Δαμασκηνὸ ἔχει τέλος ἓνα βημόθυρο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ Μυλοποτάμου στὰ Κύθηρα³ (εἰκ. 11). Τὸ ἓνα φύλλο εἰκονίζει τὸν Χριστὸ καὶ τὸ ἄλλο τῆ Μαγδαληνῆ. Στὸ βάθος, πίσω ἀπὸ τὸν Χριστὸ εἶναι ζωγραφισμένα τὰ Ἱεροσόλυμα, πίσω ἀπὸ τῆ Μαγδαληνῆ ὁ τάφος μὲ ἓναν ἄγγελο καὶ πίσω στὸ βράχο τρεῖς σταυροί. Φέρει καὶ ἐπιγραφή, «*Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δημητρίου Καρύδη*», καὶ θὰ ζωγραφηθῆκε ὅπως τὸ ὑπόλοιπο τέμπλο τὸ 1719⁴.

Δυτικὲς τελείως εἶναι πρῶτα ἡ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Λευκωσίας⁵ πού εἰκονίζει τὸν τάφο μὲ τοὺς ἀγγέλους ὅπως τὸν εἶδαμε στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Λαμπαδιστῆ καὶ κάτω τὸ «Μὴ μοῦ

Εἰκ. 11. Βημόθυρο
Ἐκκλησίας Ἁγ. Ἀθανασίου
Μυλοποτάμου Κυθήρων.

1. Ἀδημοσίευτη. Ἀριθ. εὐρ. 1620. Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντῆ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κύριον Μ. Χατζηδάκη γιὰ τὴν ἄδεια νὰ περιλάβω τὴν εἰκόνα στὴν μελέτη μου. Ἐδῶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται κανονικὰ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς εἰκόνας. Πίσω ἀπ' τὴν Μαγδαληνῆ, σὲ μικρότερη κλίμακα, οἱ τρεῖς Μυροφόροι μὲ μυροδοχεῖα καὶ στὸ βάθος ὁ τάφος μὲ τὴ σαρκοφάγο καὶ τοὺς δύο ἀγγέλους.

2. Βλ. γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Χάννα Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ν, εἰς Ε.Ε.Β.Σ., 26, 1956, σ. 341 κ.ἐξ., ἀριθ. 5, 6. Βλ. καὶ σ. 357.

3. Εὐχαριστῶ θεορὰ τὸν Ἐφορο κ. Π. Λαζαρίδη γιὰ τὴν φωτογραφία καὶ τίς πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε σχετικὰ μὲ τὸ βημόθυρο.

4. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε μιὰ μικρὴ εἰκόνα, πιστὴ στὸν ἀρχικὸ τύπο, πού βρίσκεται σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ καὶ πού τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 17ου - ἀρχὲς 18ου αἰ.. Ἐπίσης μιὰ παράσταση τοῦ «Μὴ μοῦ ἄπτου» τοῦ Σπ. Βεντούρα στὸν Ἅγιο Νικόλαο Λευκάδος, γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ περισσότερες πληροφορίες.

5. Φωτογραφία ἀρχείου Παπαχατζηδάκη.

ἄπτου» μὲ τὸν Χριστὸ κρατώντας τὸ φτυάρι, καθὼς καὶ τὰ «Μὴ μοῦ ἄπτου» τοῦ Μάρκου, ἕνα συντηρητικώτερο στὴ Μονὴ Πετρούκη (1719) καὶ τὸ ἄλλο, τελείως διαφορετικὸ, στὴ Φανερωμένη τῆς Σαλαμίνας (1735)¹. Ὅλα εἶναι συνθέσεις χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία, πὺ τὶς ἀναφέρουμε μόνο γιὰ νὰ φανῆ πὼς τὸ θέμα δὲν παύει νὰ εἰκονίζεται καὶ στοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ - ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ

1. Περὶ τῶν συνθέσεων αὐτῶν βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα τῆς Θεοσκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἑλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 287.

SUMMARY

THE «NOLI ME TANGERE» IN BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PAINTING (Pl. 61-66).

The scene of «Noli me Tangere» presents the apparition of Jesus to Mary Magdalene after the Resurrection, as described in St. John, 20, 11-18, and, in lesser detail, in St. Marc, 16, 9-11.

In the usual representation Christ is standing on the right, tending his right hand towards Mary, who reaches to grasp it, but halts reluctantly in compliance to his words «touch me not». We practically always find the empty tomb, sometimes inside the garden in which the scene takes place, guarded by two angels, later hewn out of the rocky mountainside in the background.

The «Noli me Tangere» is hardly ever to be found before the 12th century, while other scenes from the Cycle of the Resurrection, as for example the apparition of Jesus to both «Mary Magdalene and the other Mary» (St. Matthew, 28, 1-10) are fairly frequent.

It can be stated that until the 16th century the scene of «Noli me Tangere» is not presented according to some specifically laid-down type, as happens with so many other scenes in byzantine painting. Inspiration for the representation is drawn alternatively from various similar or relative scenes which had been familiar and more frequently encountered in early byzantine iconography. Thus, in Par. 74 (fig. 1) it is reminiscent of the scene of the apparition to both Mary Magdalene and the other Mary as known from older works, e.g. Par. 510. The same scene is used as a prototype to the «Noli me Tangere» of the Exultet Bibl. Mazarine 364 (fig. 3). In both these cases it is reproduced with the omission of the one woman. Alternatively, in the Exultets Vat. Barb. Lat. 592 and Brit. Mus. Add. 30337 (fig. 4) the posture of Christ has a direct counterpart in the scene of the Anastassis (Descent into Hell) as found in Monreale, Nea Moni of Chios (fig. 5) and Hossios Loukas.

Later, in Serbian frescoes (Staro-Nagoričino (fig. 6), Gračanića), the «Noli me Tangere» has strong iconographic connections to the Apparition to the Holy Women in Chilandarion (fig. 7) and St. Nicholas Orphanos in Thessaloniki (Pl. 61.2). Contrarily at Dečani (fig. 8) the figures of Christ and Mary Magdalene can be closely correlated to those of the Miracle of the Woman with the Issue of Blood in the

manuscript Par. 54 (fig. 9). The same scene from the mosaics in the church of St. Saviour in Chora may have been used as a prototype for the « Noli me Tangere » by Theophan the Greek in Volotovo (fig. 10).

From the early 16th century onwards the scene seems to be painted more and more after a specific pattern. This is evident from a series of paintings dated within this period and characterized by strong western influences, e.g. two icons of the Ermitage Collection in Leningrad (Pl. 62.1 and 63.2), another in the Byzantine Museum in Athens (no. 1635, Pl. 63.1), and a fresco in a church at Thari in Rhodes (Pl. 64.1). Its final form, however, is given to it by masters of the Cretan school in paintings of the Athos and Meteora monasteries (the Dionysiou Monastery of Athos, 1547, the Monastery of the Transfiguration, Meteora, 1552 (Pl. 61.1), and the Dochiariou Monastery of Athos, 1568). These frescoes keep in style and composition the characteristics of the Cretan school, i.e. absence of all narrative elements, balance in composition, and adherence to the older byzantine patterns, as seen in the posture of Christ, the rugged mountainous background, the sarcophagos. Discretely, a number of western elements is now introduced, among others Christ's raised hand as a remnant of western representations where he is holding the cross, the wound of the lance in Christ's side, the bare-headed Magdalene and the richer drapery of her mantle.

The « Noli me Tangere » now becomes fairly popular and is found repeatedly in post-byzantine iconography, sometimes represented by important paintings, such as the icon by Michael Damascenos (Pl. 64.2) in St. Minas in Crete; there the type of Athos is not followed strictly, however, insofar as more western elements are utilized for the figure of Mary Magdalene, while the background is animated with various secondary scenes.

Outstanding examples of faithful adherence to the Athos type from the end of the 16th century are an icon of the Hellenic Institute in Venice, the center of a triptych in the Benaki Museum (Pl. 65.2), and another icon from Zante (Pl. 65.1), destroyed by fire following the earthquake of 1953. These compositions are suffused by a deep religious feeling, as well as a feeling of classical balance and austerity, while retaining at the same time profound human warmth.

From the beginning of the 17th century, in the icons of Lambarδος in Dudrovnic, one in the Orthodox Patriarchate of Jerusalem (Pl. 66.1), in yet another from the Schiff Collection in Pisa, and finally in one by Emmanuel Tzane (Pl. 66.2) in the Antivouniotissa Church

in Corfu, begins a stylization, with a touch of added pathos in the expressions, to which the diminishing refinement and elegance of the forms can be ascribed.

The « Noli me Tangere » continues to be painted until the 18th century, sometimes faithful to the Athos type (frescoes of Pyrgi in Chios, and of Mavrilo), sometimes with obvious western affiliations (frescoes of the Theologos Church in Nicosia, by the painter Markos in the Moni Petraki in Athens, and the Phaneromeni in Salamis). Finally, we must mention a large number of works embellished with various elements, borrowed even from Damascenos: frescoes from Kaisariani and St. John Lambadist in Nicosia, an icon in Makrynitsa (Pl. 62.3), another by the painter Hanna in the Byzantine Museum in Athens (Pl. 62.2), and an iconostasis wooden door (fig. 11) from Kythera.

AIMILIA KALLIGA - YEROULANOU